

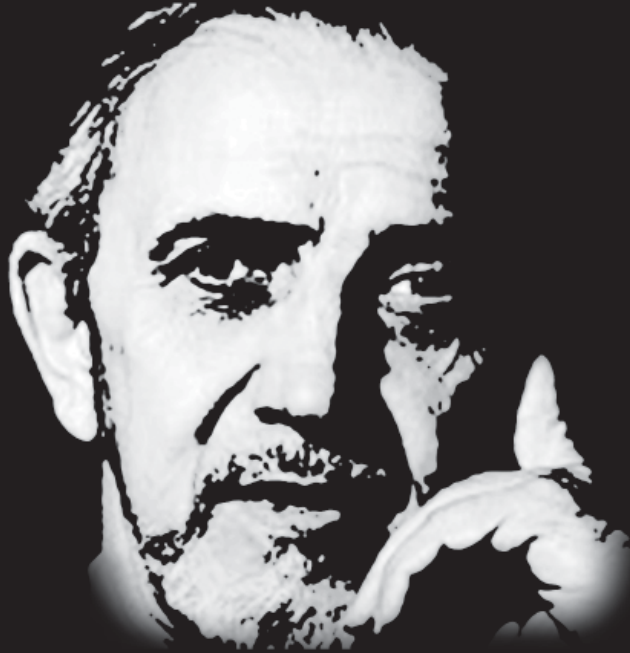
કિંમત : રૂ. 50/-

વર્ષ : 23, અંક-3 (સળંગ અંક : 92) જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, 2020 : ત્રિમાસિક

Natak BUDRETI Quarterly An on-going dialogue on theatre

Regd. No. L/5/131/Quarterly/97-98 / RNI Regd. 70532/98
Permitted to post at Ahmedabad PSO

એબ્રાહીમ અલ્કાઝી - 1925-2020

એક મિનિટમાં ત્રણ મિનિટ !

પ્રાણ ને વાયુ કેમ જુદા પડ્યા ?
એ બેથી તો
આજે કોટક શેરી અને ખડપીઠથી
જગત ખુંદું છે-
કેટલાયમાં પ્રાણ પૂર્યો છે...
વાયુથી અવાજ કેળવ્યો છે
ફૂંક્યો છે.
આજ ચાર દાયકેય લોકો અવાજે ઓળખે છે.

પણ આજે મારે
પ્રાણવાયુ માટે કેમિકલોનો
આશરો લેવો પડે છે !
વીસ કિલોમીટર દોડવું પડે છે..
સ્વજનો, પરિજનોય પિડાય છે..

ભૂલો તો થાય
પણ આવડી મોટી સજા...
લોકોએ કહ્યું, નિયમિતતા ન પાળી,
ઠંડી ગરમી ને ધોધમાર વર્ષામાં
દિવસ રાત જોયા વિના
ખુલ્લી જીપ 'વિલીસ'માં રખડ્યો.

એક મિનિટમાં ત્રણ ત્રણ મિનિટ જીવ્યો છું
એટલે ઉંમર તો બે શતાબ્દીની ગણાય-
પણ એમાં પ્રાણ અને વાયુ
વિમુખ થઈ જાય ?

મારે તો હજી દાયકો જો'યે છે,
જગત તો પરાણે પ્યારું લાગે છે.
માણ્યું એવું બીજાને મણાવવાનું છે,
પ્રાણનો વાયુ નહીં, તો વાયુને જ પ્રાણ કરીશું...

- હસમુખ બારાડી

વર્ષ : 23, અંક-2 (સળંગ અંક : 92) જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, 2020 : ત્રિમાસિક

આદ્ય સ્થાપક : હસમુખ બારાડી

સંપાદક : મન્વિતા બારાડી

સંપાદન સમિતિ
સુરેશ રાજડા

સહસંપાદન અને વ્યવસ્થાપન
યોગેશ ત્રિકમાણી

ડિઝાઇન
સંજય પ્રજાપતિ
સ્વાતિ પટેલ

પ્રૂફરીડિંગ
નટવર પટેલ

અહીં પ્રગટ થતા લેખો, જે-તે લેખકોના જ આગવા મંતવ્યો છે.

અનુક્રમ

1.	સંપાદકીય		4
2.	એબ્રાહીમ અલ્કાઝી : ભારતીય રંગભૂમિની એક અજોડ શપ્સિયત	ભરત દવે	6
3.	આધુનિક ભારતીય રંગભૂમિનું શ્રેષ્ઠ કુટુંબ	ઉત્પલ ભાયાણી	11
4.	કપિલા વાત્સાયન - જીવન ઝરમર	સંકલિત	13
5.	સંજીવની જળ-છળ (નાટક)	રાજેશ્વરી પટેલ	14
6.	અર્નસ્ટ ટૉલર : 'ગોડ ઇઝ ગિલ્ટી' કહેનારો નાટ્યકાર!	સંજય છેલ	28
7.	એકવીસમી સદીની મરાઠી રંગભૂમિ	રવિકાંત જોષી	30
8.	સપનું સાચું પડ્યું...	ડૉ. વિજય સેવક	34
9.	બાળ નાટ્યતાલીમ	મન્વિતા બારાડી	36
10.	વડોદરાની નાટ્ય પ્રવૃત્તિ	અજય વ્યાસ	40

બુદ્રેટી નાટ્યલેખન યોજના : 10ની વિગતો માટે જુઓ પાના નં.27

Natak Budreti, Theatre quarterly in gujarati, thankfully acknowledges the partial financial support being received from sangeet Natak Academi, New Delhi.

સંપાદકીય

લોકડાઉન પછી ધીરે ધીરે શહેરો ખુલી રહ્યાં છે. પણ ભીતિ તો છે જ. જ્યાં સુધી બધું સમું નહીં થાય, ત્યાં સુધી નાટક-ચેટક બંધ. નાટક માત્ર મનોરંજનનું માધ્યમ છે? Interpersonal communication માટે, એકબીજા સાથે વાત કરવા, એકબીજાને સમજવા માટેનું એ સબળ માધ્યમ રહ્યું છે. recorded sessions ક્યારેય live experienceની ગરજ ન જ સારે. હા, જાણવા-ભણવાની વાતમાં ચાલી જાય. આ દરમિયાન કેટલાય રંગકર્મીઓએ પ્રયત્નપૂર્વક, મહેનત કરી, જુદી જુદી રીતે આપણા સૌ સમક્ષ રજૂઆતો કરી. ક્યારેક live નાટકના પ્રયોગોનું રેકોર્ડિંગ facebook, instagram તથા અન્ય platforms પર મૂક્યું, તો ક્યારેક webinar દ્વારા અંશો મૂક્યા. ક્યારેક special setup કરી, વારાફરતી live reading અને recorded અંશોને આપણી સમક્ષ મૂક્યા. હા, આપણે બધા આમાં જોડાયા. કંઈક કર્યાનો ઘડીક આનંદ મળ્યો. પણ નાટક? “નાટક” તો live experience છે, એક નટ - અને એક પ્રેક્ષક સામસામે હોય, તો નાટક બને. ફિલ્મ-ટેલિવિઝન માટે જુદી રીતે એ કથાવસ્તુ જુદી રીતે મુકાય.

નાટક પાછા શરૂ થઈ શકે, અને આપણે સામે બેસીને માણી શકીએ, એવી સૌ કલાકારોની ઇચ્છા છે.

ચંદ્રા દાસન

ડૉ. કે.જી. પાઉલોસ

પણ આ સમયમાં જે સારી વાત બની તે એ છે કે ઘણા webinar યોજાયા. નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામાએ series કરી અને ઘણા actor training workshop યોજાયા. લોકધર્મી સંસ્થા જે મારા મિત્ર, કેરળના ચંદ્રા દાસન સંચાલન કરે છે, તેમણે દર રવિવારે નાટ્યકર્મી અને નાટ્યરસિકો માટે આયોજન કર્યાં. તેમાં નીલમ માનસિંગ, એમ.કે. રૈના, પ્રસન્ના, શશી બન્ની,

દિપન શીવરામન, ચંદ્ર દાસન, અનામિકા હકસર, બલવંત ઠાકુરનો સમાવેશ થયો. તેમાં એમના નાટકોની પ્રક્રિયા, વિચાર, નવા ટ્રેન્ડ્સની ચર્ચા થઈ.

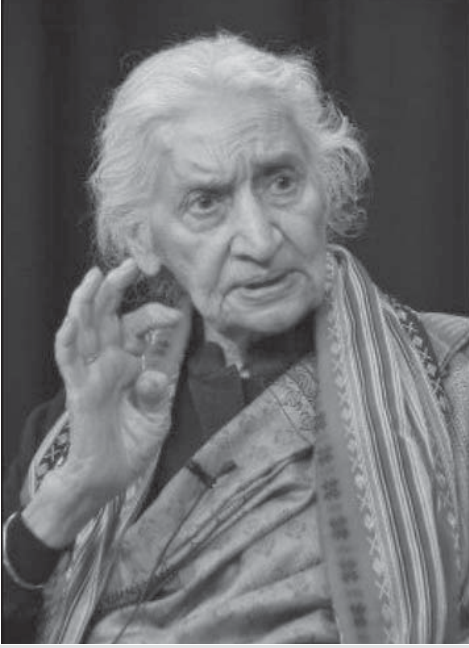
આ દરમિયાન થિયેટર જગતના વિખ્યાત અને પ્રખર નાટ્યકાર અને કલાગુરુ શ્રી એબ્રાહીમ અલ્લાઝીનું

એબ્રાહીમ અલ્લાઝી / 1925-2020

અવસાન થયું. આ અંક અમે એમને સમર્પણ કરી રહ્યા છીએ. તેમને ભારત સરકારના ત્રણ સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માન પદ્મશ્રી 1966, પદ્મભૂષણ 1991 અને પદ્મવિભૂષણ 2010થી સન્માનિત કરાયા હતા. પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન 15 વર્ષ સુધી (1962-1977) દેશની વિખ્યાત નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામાના ડિરેક્ટરપદે રહી તેમણે અનેક કીર્તિમાનો રચ્યા, NSDને વિશ્વકલક પર મૂકી. અનેક પ્રખ્યાત-વિખ્યાત કલાકારો - વિજયા મહેતા, ઓમપુરી, નસીરુદ્દીન શાહ, રતન થિયમ, રોહિણી હટંગડી, અજીત વચ્છાની, અનુપમ ખેર, રઘુવીર યાદવ વગેરે તેઓના હાથ નીચે તાલીમબદ્ધ થયા. સદગતને ‘બુરૂટી’ની શોકાંજલિ

કપિલા વાત્સાયન, આંતરરાષ્ટ્રીય ડાન્સ વિવેચક, સ્કોલર, ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રખર હિમાયતી, 16-9-2020ના રોજ 91 વર્ષની વયે અવસાન પામ્યાં.

કપિલા વાત્સાયન / 1928-2020

કપિલાજીની સાથે મારી બે-ત્રણવાર મુલાકાત થઈ હતી. પહેલીવાર જ્યારે મારા અભ્યાસક્રમ માટે હું થિયેટર અર્કિટેક્ચર ચર પર સંશોધન કરી રહી હતી. મેં ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર અને અન્ય પ્રદેશના રંગમંચનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે અને ગ્રીક થિયેટરના રંગમંચનો અભ્યાસ, એ ત્યાંના સામાજિક / રાજકીય બંધારણ અને નાટ્યવિચારને ધ્યાનમાં રાખીને મેં એક લેખ કર્યો હતો. તેમને ગમ્યો, અને મને એમના મંતવ્યો જણાવી અન્ય પુસ્તકો વાંચવા સૂચન કર્યું. એમના અભ્યાસો Concept of Space, Square and the Circle વગેરે મારા માટે ખૂબ જ મહત્વના રહ્યા, જેથી મારી Indian architecture, Indinness માટે સમજ બદલાઈ ગઈ. મારે માટે એમનું કામ, ભારતીય કલાની સમજણ ઊભી કરવા માટે ખૂબ મહત્વનું રહ્યું છે તેમને મારા ખૂબ ખૂબ વંદન.

લોકડાઉનનાં 'ઉઘાડ-4' પછી પણ નાટક પૂર્વવત્ મંચે ચઢ્યું નથી. હજી દિવસો - મહિનાઓ લાગશે તેવું લાગે છે. એ જ રીતે, શિક્ષણશાળાઓની સાથે નાટ્યશાળાઓ પણ પૂર્વવત્ પ્રવૃત્ત બની નથી. થિયેટર મીડિયા સેન્ટરનો તાલીમખંડ પણ, પરિસ્થિતિ થાળે પડવાની રાહ જોતો, તાલીમાર્થીઓના કલશોરની, નાટકના સંવાદોની અને શાસ્ત્રીય નૃત્યના તબલાના થાપની પ્રતીક્ષામાં છે.

આ અંકમાં, સળંગ સીરિઝ લેખનના લેખકદંપતી બંસી કૌલ અને અંજના પૂરીના લેખો સામેલ નથી. કારણ દુઃખદ છે, બંસી કૌલ અસ્વસ્થ છે. તેઓને મગજ અને ફેફસાનું કેન્સર હોવાનું નિદાન થયું છે. પરિણામે તેઓ તેમની સીરિઝ માટેના લેખો મોકલી શક્યા નથી. સમગ્ર નાટ્યજગત તરફથી શ્રી બંસી કૌલના સ્વસ્થ દીર્ઘાયુ માટે બુડેટી પરિવાર પ્રાર્થી છે.

આપણે તેઓ ઝડપથી સ્વસ્થ થઈ પૂર્વવત્ કાર્યરત થાય તે માટે શુભેચ્છાઓ. !

- મનવિતા બારાડી

ફોટો સૌજન્ય : લોકમત હિન્દી, ગુગલ

તા. 18 ઓગસ્ટ 2020ના રોજ સાંજે 6 વાગે એબ્રાહીમ અલ્લાઝીની સ્મૃતિમાં ભારતીય વિદ્યાલયના ઉપક્રમે તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને સમકાલીનો દ્વારા એક ટીવી કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. જેમાં નાદીરા બબ્બર, એમ.એસ. સથ્યુ, રામગોપાલ બજાજ, ગુલામ મોહમદ શેખ, ભરત દવે બકુલ ટેલર અને મનોજ શાહે પોતાની એબ્રાહીમ અલ્લાજી સાથેની સ્મૃતિઓ સંકોરી. એ સાંજ રંગકર્મીઓ માટે યાદગાર બની ગઈ.

એબ્રાહીમ અલ્કાઝી : ભારતીય રંગભૂમિની એક અજોડ શક્તિયત

- ભરત દવે

એબ્રાહીમ અલ્કાઝી - ભારતીય નાટ્ય જગતનું સુપ્રસિદ્ધ નામ - વિશેષમાં મારા નાટ્યગુરુ. 1973થી 1976ના સમયગાળામાં હું આ પ્રતિભાસંપન્ન સુવિખ્યાત નાટ્યદિગ્દર્શક હેઠળ રંગભૂમિની તાલીમ મેળવવા સદ્ભાગી નીવડેલો. અલ્કાઝીની ઊંચાઈ ઓછી પણ ગૌર વર્ણ, અરેબિક ફિચર્સ અને સામેનાને આંજી દેનારું ચુંબકીય વ્યક્તિત્વ. અલ્કાઝીએ દિલ્હીની વિખ્યાત 'નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા' (NSD)ના ડિરેક્ટરપદે લાંબો સમય (1962-1977) રહીને પોતાની અસાધારણ કલાદૃષ્ટિ વડે તેમજ પોતાનાં નાટકોની રજૂઆતોમાં તકનિકી કૌશલ્ય અને કડક શિસ્ત દાખલ કરીને ભારતીય હિન્દી રંગમંચની ક્રાંતિકારી સ્તરે કાયાપલટ કરી નાખી. તેમના હાથ હેઠળ તાલીમ મેળવીને ભારતભરમાં પોતાનાં નામ રોશન કરનાર કલાકારોમાં વિજયા મહેતા, ઓમ શિવપુરી, નાદીરા બબ્બર, ઓમ પુરી, નસીરુદ્દીન શાહ, મનોહર સિંઘ, રતન થિયમ, ઉત્તરા બાવકર, સુરેખા સિકરી, રોહિણી હટંગડી, રાજ બબ્બર, અજિત વચ્છાની, રંજિત કપૂર અનુપમ ખેર, રઘુવીર યાદવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બેન્ક

અલ્કાઝીનો જન્મ 1925માં પૂણેમાં થયેલો. તેમના પિતા સાઉદીના બહુ સમૃદ્ધ અરબ વેપારી હતા અને માતા કુવૈતી હતાં. અલ્કાઝીનો પરિવાર ધાર્મિક પણ ઉદાર વલણ ધરાવનારો હતો. અલ્કાઝીને નાનપણમાં અરેબિક ભાષા શીખવા માટે પિતાએ એક ખાસ શિક્ષકની નિયુક્તિ

કરેલી. અલ્કાઝીનું બુનિયાદી શિક્ષણ પુણેની સેન્ટ વિન્સેન્ટ હાઇસ્કૂલમાં અને પછીથી મુંબઈને સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં થયેલું. જેસ્યુઇટ શાળામાં ભણવાને કારણે અલ્કાઝીને અંગ્રેજી, અને માતા પાસેથી મરાઠી અને ગુજરાતી શીખવા મળેલાં. અલ્કાઝીને નાનપણથી જ વાંચવા-લખવાનો શોખ વિકસેલો. તેમના પિતા દુનિયાભરમાંથી જાતજાતનાં પુસ્તકો ને સામયિકો મંગાવતા. ઘરમાં અભ્યાસનું વાતાવરણ બની રહેતું. અલ્કાઝી તેમની કિશોર વયને યાદ કરતા કહે છે કે તેમનાં જીવનમાં ક્યારેય રજાઓ નહોતી. એક પણ ક્ષણ આળસ કે પ્રમાદમાં ન વેડફાવી જોઈએ એવા એમને સતત કાર્યરત રહેવાના સંસ્કાર મળેલા.

મુંબઈ 1940માં મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન તેમની ઓળખાણ મળતાવડા એવા ઇસ્માઇલી વ્હોરા સમાજના બોકસવાલા પદમશી પરિવાર જોડે થઈ, જેનાં ઘરમાં દર શનિવારે કોઈને કોઈ કાર્યક્રમ યોજાતો રહેતો. ત્યાં

અલ્કાઝીએ તાજેતરમાં જ ઓક્સફર્ડથી ભણીને આવેલ પદમશીના મોટા પુત્ર સુલતાન 'બોબી' પદમશીને કાર્યક્રમનું પ્રભાવશાળી ઢબે સંચાલન કરતા જોયો. સુલતાનની નાટ્યપ્રવૃત્તિ વિશે પણ અલ્કાઝીને જાણવા મળ્યું. આ બધાને પરિણામે તેઓ પદમશીના ઇંગ્લિશ થિએટર ગ્રુપ સાથે રસપૂર્વક જોડાયા. પદમશીએ દિગ્દર્શિત કરેલ નાટક 'ઓથેલો' જોઈને અલ્કાઝીને લાગેલું કે આ છોકરાનું કૌશલ્ય ઓર્સન વેલ્સ જેવાઓ સાથે બરાબરીની કક્ષાનું છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિના અનુભવી નાટ્યદિગ્દર્શક અને લેખક શ્રી ભરત દવે, ડિપ્લોમા ઇન ડ્રામેટિક્સ (NSD) કરીને અમદાવાદ પરત આવી ડેકુ-ઇસરોના વીડિયો પ્રોડક્શન હેડ તરીકે ફરજ બજાવી. મૉલિયરનું 'બિચ્છુ', ટાગોરનું 'મુક્તધારા', ર.છો. પરીખનું 'મેના ગુર્જરી', તેન્ડુલકરનું 'શાંતતા કોર્ટ ચાલુ આડે', શ્રીકાન્ત શાહના સાત નાટકોનો મહોત્સવ સહિત ઘણા નોંધપાત્ર લેખકોના પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત નાટકોનું દિગ્દર્શન કર્યું. 'વાસ્તવવાદી નાટક', 'ટેલિવિઝનની ત્રેવડ અને ત્રુટિઓ' જેવા થિયેટર-મિડિયા વિષયક પુસ્તકો લખ્યા. ગૌરવ પુરસ્કાર, કુમાર સુવર્ણચંદ્રક, નર્મદ ચંદ્રક અને તાજેતરમાં વિશ્વકોશ તરફથી સવ્યસાચી સન્માનથી સન્માનિત થયા છે.

પરંતુ કમભાગ્યે બોબી પદમશી માત્ર ત્રેવીસ વર્ષની યુવાવયે આપઘાતથી મૃત્યુ પામ્યો અને તેનું થિયેટર ગ્રૂપ ચલાવવાની જવાબદારી અલ્કાઝી પર આવી પડી.

એ ગાળામાં જે રીતે અલ્કાઝી સુલતાન પદમશીની બુદ્ધિપ્રતિભા પર વારી ગયા, તેવી જ રીતે સુલતાનની બહેન રોશન પર પોતાનું દિલ વારી ગયાં ! શરૂમાં રોશનની માતા પોતાની ઇસ્માઇલી વહોરા સમાજની પુત્રી માટે અલ્કાઝી જેવો 'આરબ' જમાઈ સ્વીકારવા સહેજે તૈયાર નહોતા. પરંતુ પછીથી સંમતિ મળી અને બંને પરણી ગયાં. રોશન એ વખતે બોબીનાં બધાં નાટકોની વેશભૂષા તૈયાર કરતાં અને આગળ ઉપર લગ્ન બાદ તેઓ હંમેશાં અલ્કાઝીનાં નાટકોની વેશભૂષાની જવાબદારી સંભાળતાં. એ સમયગાળામાં ભજવાયેલાં અનેક નાનાં મોટાં નાટકોમાં અલ્કાઝીએ અભિનય અને દિગ્દર્શનનું કામ કર્યું. મુંબઈ ઇંગ્લિશ થિયેટરનું ખૂબ જાણીતું નામ એલેક પદમશી સુલતાન પદમશીના નાના ભાઈ અને પછીથી અલ્કાઝીના સાળા બન્યા.

1947માં 21 વર્ષની ઉંમરે રોશન સાથે પરણેલા અલ્કાઝી પિતાની મદદથી રૂ. 25000ની લોન મેળવીને લંડન ગયા. શરૂ શરૂમાં તેમની ઇચ્છા ચિત્રકલાનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવાની હતી. પરંતુ મનમાં ઊંડે રંગભૂમિનો પણ બરાબરનો ચસકો લાગી ગયેલો. એ ગડમથલ વચ્ચે તેમણે લંડનની એક સારી આર્ટ સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવી લીધો. પણ તેમનું ચંચળ મન હજુ પણ ચિત્રકલા અને રંગભૂમિની પસંદગી વચ્ચે વહેંચાયેલું હતું. અંતે અલ્કાઝીએ રંગભૂમિમાં જ આગળ વધવાના મક્કમ નિર્ણય સાથે ત્યાંની વિખ્યાત 'રોયલ એકેડમી ઓફ ડ્રામેટિક આર્ટ' (RADA)માં પ્રવેશ મેળવી લીધો અને 'બ્રિટિશ ડ્રામા લીગ' સાથે પણ જોડાઈને થિયેટર અંગેની ઘનિષ્ઠ તાલીમ મેળવવી શરૂ કરી.

તાલીમ દરમિયાન અલ્કાઝી પોતાના નિર્ધારિત અભ્યાસક્રમની બહાર જઈ સાંજના સમયમાં લંડનનાં સંગ્રહાલયો, આર્ટ ગેલેરીઝ, લંડનની સમૃદ્ધ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી વગેરેમાં જિજ્ઞાસાથી વધુ જાણવા-સમજવા-વાંચવા ફરતા રહેતા. લંડનમાં તેમણે રંગમંચ પર જે કામ

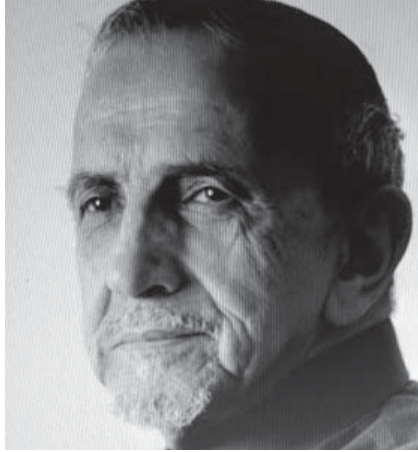
કર્યું તે માટે બ્રિટિશ ડ્રામા લીગે તેમની કદર કરી અને 1950માં અલ્કાઝી BBC Broadcasting Awardના પણ વિજેતા બન્યા. 1954માં મુંબઈ પરત આવીને તેઓ ફરી સુલતાન પદમશીના થિયેટર ગ્રૂપમાં જોડાઈ ગયા. કારકિર્દીની શરૂઆતના આ ગાળામાં અલ્કાઝી Bombay Progressive Artists' Group સાથે પણ જોડાયેલા જેમાં એમ.એફ. હુસેન, એફ.એન.સૌઝા, એસ.એચ. રઝા, અકબર પદમશી, તૈયબ મહેતા વગેરે પણ કાર્યરત હતા. આમાંથી જ કેટલાકે તે ગાળામાં અલ્કાઝીનાં નાટકોનાં સેટ્સ પણ ડિઝાઇન કરેલા અને તેમનાં નાટકોને આધારે કેટલાક ચિત્રો પણ દોરેલાં.

થોડા સમય બાદ વધુ ગંભીર અને હેતુપૂર્ણ નાટકો

કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે 'થિયેટર યુનિટ' છોડ્યું અને સમાન રુચિ ધરાવનારાઓને પોતાના પ્રતિ આકર્ષ્યા. એક જ સ્થળે નિયમિત રીતે નાટકો ભજવાઈ શકે તે માટે તેમણે નેપિયન્સી રોડ પર આવેલાં પોતાનાં ઘરની અગાથી પર એક સુંદર ઓપન એર થિયેટર બનાવ્યું. અહીં આગળ ભજવાતાં તેમનાં તમામ નાટકો વિદેશી હતાં અને તેની રજૂઆત અંગ્રેજી ભાષામાં જ થતી. આ નાટકોની ભજવણીની કક્ષા એ સ્તરની હતી કે ચીલાચાલુ ધંધાદારી નાટકો જોવા

ટેવાયેલ મુંબઈના સામાન્ય નાટ્યરસિકો માટે આ એકદમ જુદો અને મુગ્ધ કરી દેનારો અનુભવ હતો.

1954માં અલ્કાઝીએ ભજવેલ સોફોકલિસનું Oedipus Rex. 1955માં ટી.એસ. ઇલિયટનું Murder in the Cathedral, 1957માં ઝાં અનુઈનું Antigone, અને 1960માં યુરિપિડિઝનું Medea વગેરે નાટકો ભજવ્યાં. અલ્કાઝીના નટોનો સશક્ત અભિનય, ભજવણીની ચુસ્તી, તમામ ટેકનિકલ પાસાંઓનું કુશળ સંયોજન અને ખાસ કરીને નાટકનું એક ઉચ્ચ કળા તરીકેનું સૌંદર્ય જાળવવાની કાળજી અને સમજણને કારણે આ તમામ નાટકો પ્રેક્ષકો માટે યાદગાર બની ગયા. 1954માં સંગીત નાટક અકાદમી આયોજિત રાષ્ટ્રીય નાટ્ય મહોત્સવમાં દિલ્હી પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિએ અલ્કાઝી દિગ્દર્શિત સોફોકલિસનું

'Oedipus Rex' શંભુ મિત્રાના ટાગોર લિખિત 'રક્ત કરબી'ની સામે છવાઈ ગયેલું.

1953માં તેમણે માસિક ધોરણે Theatre Unit Bulletinનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું જેમાં રંગભૂમિને લગતા લેખો, સમીક્ષાઓ તેમજ દેશવિદેશમાં ભજવાતા અવનવા નાટ્યપ્રયોગોની માહિતીનો સમાવેશ કરાતો હતો. પોતાના કાર્ય સાથે સંકળાયેલ તમામ કલાકારો તેમજ ક્લાસિકલભૂમિઓની અભિનયક્ષમતા તેમજ વૈચારિક ક્ષમતા વધે તે માટેની તાલીમ, વ્યાખ્યાન, વિચારગોષ્ઠીઓ વગેરેનું નિયમિત આયોજન કરવા તેમણે School of Dramatic Arts શરૂ કરી. આની સાથેસાથ યુનેસ્કોના ભાગરૂપ World International Theatre (WIT) સાથે સંકળાયેલ 'નાટ્યસંઘ'ના પણ તેઓ પ્રથમ પ્રિન્સિપાલ બન્યા.

1959માં નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા એન્ડ એશિયન થિયેટર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (NSD & ATI)ની સ્થાપના કરવામાં આવી. કેન્દ્રીય શિક્ષણ મંત્રાલયના મંત્રી અશકાક હુસેને અલ્કાઝીને 'રાષ્ટ્રીય નાટ્ય વિદ્યાલય'નું ડાયરેક્ટર પદ સંભાળી લેવા આમંત્રણ આપેલું જેનો તે સમયે અલ્કાઝીએ કોઈક કારણોસર વિનમ્રતાથી અસ્વીકાર કરેલો. આખરે NSD & ATIના સર્વપ્રથમ ડાયરેક્ટરપદે બંગાળી નાટ્યકાર શ્રી સતુ સેનની વરણી કરવામાં આવી. પરંતુ શ્રી સતુ સેન ડાયરેક્ટર પદે માંડ દોઢેક વર્ષ રહ્યા. સંગીત નાટક અકાદમીએ જ્યારે ફરી એકવાર તેમને સ્થાને અલ્કાઝીની નિમણૂક કરવાની વાત વિચારી ત્યારે શરૂઆતમાં તો અલ્કાઝી તેની મુંબઈની સ્વતંત્રપણે ચાલતી થિયેટર પ્રવૃત્તિ છોડીને દિલ્હી આવવા રાજી નહોતા.

બંને પક્ષેથી લાંબી ખેંચતાણ ચાલ્યા બાદ આખરે 1962ની સાલમાં એબ્રાહીમ અલ્કાઝીએ એનએસડીનું નેતૃત્વ હાથમાં લેવાનું સ્વીકાર્યું. પછીની વાત એક જાણીતો ઇતિહાસ છે. અલ્કાઝીએ સ્કૂલનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારથી માંડીને 1977માં તેમણે આપેલ રાજીનામા સુધી એ સ્કૂલ - નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા તરીકે ઓછી, પણ 'અલ્કાઝીની સ્કૂલ' તરીકે વધારે વિખ્યાત બની. એ વર્ષોમાં અમે કોઈ જાણકારને અમારો પરિચય આપતા કહીએ કે અમે એનએસડીમાં ભણ્યા છીએ એટલે તરત સામો પ્રતિભાવ આવે : "ઓહ ! અલ્કાઝીની સ્કૂલમાંથી ?" જાણે અલ્કાઝીના વિદ્યાર્થી તરીકે ઓળખાવું એ જ મોટી ડિગ્રી

હતી !

ડાયરેક્ટર તેમજ શિક્ષક તરીકે અલ્કાઝીનાં મોટામાં મોટું પ્રદાન એ છે કે તેમણે વિદ્યાર્થીઓને લલિત કળાના દરેક પાસા ઉપર ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા આપી. નાટકમાં ઉપયોગી થનાર તમામ કલાત્મક પાસાંઓ પ્રતિ વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને સંવેદનશીલતા વિકસાવવા તેમણે ભરપૂર પ્રયાસો કર્યા. નાટક સાથે સંકળાયેલ વેશભૂષા, રંગભૂષા, સન્નિવેશ, પ્રકાશ-આયોજન, મંચ પર વપરાતી તેમજ ગોઠવાતી ચીજવસ્તુઓ (stage/set props) વગેરેનું તેમણે મહત્ત્વ સમજાવ્યું તેમજ વિવિધ શૈલીનાં નાટકો ભજવવા દરમિયાન એ બધાનો સમજપૂર્વક ઉપયોગ કરીને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો.

1966માં અલ્કાઝીએ ત્રણ મહત્ત્વનાં નાટકો કર્યા. પ્રેમચંદનું 'ગોદાન,' ધર્મવીર ભારતીનું 'અંધાયુગ' અને મોહન રાકેશનું 'અષાઢ કા એક દિન.' આ સમયગાળામાં અલ્કાઝીને બે ઉમદા કલાકારોનો સાથ મળ્યો. ઓમ શિવપુરી અને સુધા શિવપુરી. તેમણે ફિરોઝશાહ કોટલાના ખંડેરોની આગળ 'અંધાયુગ'ની ભજવણી કરીને દિલ્હીના પ્રેક્ષકોને પહેલી વાર રંગભૂમિનો સાવ નોખો રોમાંચક અનુભવ કરાવ્યો. સંગીત નાટક અકાદમીના પરિસરમાં અલ્કાઝીએ ઓપન એર થિયેટર બનાવ્યું અને ત્યાં સાચોસાચ ગામડાનો માહોલ સર્જીને નાટક 'ગોદાન'ની ભજવણી કરી જેમાં કમલાકર સોનટકેએ હોરીની મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી. 'આષાઢ કા એક દિન' પણ એવા જ ગ્રામીણ પરિવેશમાં ભજવ્યું. NSDમાં જોડાયાના પાંચ-છ વર્ષોમાં જ અલ્કાઝીએ એક ઉત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી.

અલ્કાઝી હાડોહાડ શિક્ષક હતા. દરેક વિદ્યાર્થીમાં એ જ્ઞાનની ચિનગારી ચાંપવા મથતા હતા. અહીં નાટકનું ભણવા આવનાર સૌ કોઈ વાંચે, વિચારે, સમજે એ તેમની ખેવના હતી. તેમને માટે નાટકની તાલીમ એટલે માત્ર અભિનય કે સંવાદછટા નહીં, માત્ર સન્નિવેશ કે પ્રકાશનિયોજન નહીં, માત્ર રંગભૂષા કે વેશભૂષા પણ નહીં. પરંતુ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય, આધુનિક ભારતીય નાટ્યસાહિત્ય, પશ્ચિમનું નાટ્યસાહિત્ય, ચિત્રકલા, ગ્રાફિક્સ, શિલ્પકલા, થિયેટર આર્કિટેક્ચર, સૌંદર્યશાસ્ત્ર, સંગીત, યોગ, વિવિધ લોકકલાઓ વગેરેની વિગતવાર તાલીમ અને જાણકારી. અને આ બધું માત્ર આપણા દેશ પૂરતું સીમિત

નહીં પણ દુનિયાભરના દેશોની પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન શૈલીઓ અને પરંપરાઓ વિશેની વિસ્તૃત જાણકારી.

અલ્કાઝીની બોલચાલ અને રીતભાતમાં એકદમ sophistication. ક્યાંય કશું ઉલકું, અવ્યવસ્થિત, ગ્રામ્ય, ગરબડિયું કે કામચલાઉ નહીં. બધું absolutely spick - and - span. જીવનમાં સીગરેટ, પાન-મસાલા, ચા-કોફી, શરાબ જેવું કશા કરતા કશાનું વ્યસન નહીં. અંગ્રેજી ભાષા પર કમાલનું પ્રભુત્વ, અવાજની ગુણવત્તા અને ઉચ્ચારોની શુદ્ધતા એટલી કે તેમની હાજરીમાં કંઈ પણ બોલતા ખચકાટ અનુભવાય. ઊંચાઈમાં પૂરા સાડા પાંચ ફૂટ પણ નહીં પણ વ્યક્તિત્વ એટલું પ્રભાવશાળી અને આંજી દેનારું કે શરૂ શરૂમાં વિદ્યાર્થીઓની તેમની સામે બોલતાં પણ જીભ થોથવાય.

અલ્કાઝી એટલે અસાધારણ શિસ્ત અને ચીવટ. અને સામે વિદ્યાર્થીઓ પણ એટલી જ શિસ્ત અને ચીવટ રાખે તેવો તેમનો કડક આગ્રહ. આળસ, પ્રમાદ, સુસ્તિ, કુવડપણું, બેફિકરાઈ, બેધ્યાનપણું, વ્યર્થ ગપસપ, ભુલકણો સ્વભાવ વગેરે જેવા અવગુણો એ કદીય સ્વીકારી શકતા નહીં. વર્ગમાં કોઈ વિદ્યાર્થી દાઢી કર્યા વગર આવે કે શર્ટનું એકાદ બટન પણ ખુલ્લું રહી ગયું હોય, વાળમાં કાંસકો ફેરવ્યો ન હોય તો તેને તરત પાછો કાઢતા. તેમને હંમેશાં બધું સ્વચ્છ, સુધડ અને સુંદર જોઈએ.

અલ્કાઝીની કલાના આલોચકો ત્યારે એમ કહીને તેમનાં નાટકોની ટીકા-વિવેચના કરતા કે અલ્કાઝીનાં નાટકોમાં ભારતીય હોવાની ઉષ્મા, પરિચિતતા, નિકટતા, સ્વાભાવિકતા વગેરે જણાતાં નથી. તેમની રજૂઆતોમાં ભાગ્યે જ ભારતીય વાસ્તવિકતા નજરે ચડે છે. તેમણે દિગ્દર્શિત કરેલાં મોટાં ભાગનાં નાટકો વિદેશી છે જેનાં મૂળિયાં કે રૂપાંતર સુધ્યાં ભારતીય નથી અને તેથી દર્શકોને તે પોતીકાં નથી લાગતાં. એક સશક્ત નાટક તરીકે દર્શકો સ્તબ્ધ થાય છે ખરા પણ તેમાંની કથાવસ્તુ જોડે કે નાટકના મૂળ ધ્વનિ બાબતે તેમનો કોઈ ભાવનાત્મક

કે વૈચારિક અનુબંધ રચાતો નથી. પરંતુ આ તમામ ટીકાટિપ્પણ છતાં પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન અલ્કાઝીએ તૈયાર કરાવેલ પચાસ જેટલાં ભારતીય તેમજ વિદેશી નાટકો ભારતીય રંગમંચની એક સમૃદ્ધ વિરાસત સમા છે તેનો ઇન્કાર તેમના આલોચકો પણ નહીં કરી શકે.

ઉદાહરણ તરીકે વિખ્યાત નાટ્યકાર પુ.લ. દેશપાંડેએ અલ્કાઝીની પ્રશંસા કરતા કહેલું કે “અલ્કાઝીનો જ્યાં સુધી રંગભૂમિ પર પ્રવેશ નહોતો થયો ત્યાં સુધી તમામ સામાન્ય ભજવણીઓમાં પરંપરાગત નાટકીયતાના તત્ત્વો આગળ પડતાં હતાં. સંગીત, પ્રકાશ કે સન્નિવેશમાં કલ્પનાશીલતાનો તેમજ પરસ્પર એકતાનો અભાવ હતો. નાટકને લોકો

મોજમઝ કે ફક્ત સ્થૂળપણે ઉસવા-રડવાનું જ માધ્યમ સમજતા હતા. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, નૃત્ય વગેરેની માફક નાટકને એક કલા તરીકે ગણતરીમાં નહોતું લેવામાં આવતું. નાટક કરવા માટે ઔપચારિક રીતે બે-ત્રણ વર્ષ ભણવું પડે. તાલીમ લેવી પડે. ઘણુંબધું વાંચવું લખવું પડે. શોધ-સંશોધન કરવું પડે વગેરે બાબતો લોકોના મગજમાં બેસતી જ નહોતી. એવા વખતમાં અલ્કાઝીએ નાટકને એક ગરિમાપૂર્ણ સ્થાન અપાવ્યું. દેશની સર્વોચ્ચ અકાદમી

દ્વારા નીવડેલા કલાકારોને સન્માનિત કરવાની ગૌરવ પરંપરા પણ અલ્કાઝીના આવ્યા બાદ જ શરૂ થઈ.”

ગિરીશ કર્નાડે પણ એકવાર કહેલું કે “રંગમંચનાં તાલીમક્ષેત્રે અલ્કાઝીના પ્રવેશ પહેલા ભણેલાગણેલા વ્યાવસાયિક દિગ્દર્શક હોવાની અવધારણા આપણા ભારતીય કલાજગતમાં હતી જ નહીં. એ તો સાઠના દાયકામાં જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ અલ્કાઝી પાસેથી ભણી ભણીને પોતાને વતન પાછા ફરવા લાગ્યા ત્યારે સૌ પહેલીવાર લોકોને સમજ આવી કે રંગભૂમિ એક ઉચ્ચ સ્તરની કલા છે ને તેમાં પારંગત થવા માટે બીજા કોઈ પણ અભ્યાસક્ષેત્રોની જેમ ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડે છે !”

અલ્કાઝી વિશે તે આપખુદ, વધુ પડતા કડક, અધીરા સ્વભાવના, બીજાઓના મત પ્રત્યે અસહિષ્ણુ વગેરે

માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. પરંતુ અલ્કાઝીનાં વ્યક્તિત્વની આસપાસ ઘેરાયેલા આવા અનેક વિવાદો અને જાહેર ટીકાટિપ્પણો છતાં ભારતીય રંગમંચ પર અલ્કાઝી એક Towering Figureની હેસિયતથી સેંકડો રંગકર્મીઓ માટે પ્રેરણારૂપ બની રહ્યા છે એ હકીકતને કોઈ નકારી નહીં શકે. ખાસ કરીને જે લોકો તેમની જોડે વર્ષોથી નિકટ રહ્યા છે તેઓનું તો કહેવું છે કે અલ્કાઝી પાસે ખૂબ હૂંફાળું વ્યક્તિત્વ છે, સંસ્કારી વિનોદવૃત્તિ છે, સામેનાઓ માટે પૂરતી સંવેદનશીલતા પણ છે.

અલ્કાઝીના જ વિદ્યાર્થી રહી ચૂકેલ જાણીતા દિગ્દર્શક બંસી કૌલે એક વાર કહેલું કે “When alkazi described a performance, we could vividly imagine it unfolding in front of our eyes. He was a charismatic teacher.” તેમની એક વિદ્યાર્થીની અને પછીથી એનએસડીની ડિરેક્ટર બનેલી કીર્તિ જૈન જણાવે છે કે “પોતાને શું કરવું છે, કેવી રીતે કરવું છે તે બાબતે અલ્કાઝી હંમેશા એકદમ સ્પષ્ટ હતા. પોતાનાં નાટકના દરેકેદરેક પાસામાં અલ્કાઝી વ્યક્તિગતપણે ઊંડો રસ લેતા અને તેમની મંજૂરી મળ્યા વગર નાટકની એક પણ વસ્તુ આખરી બનતી નહીં.” તેમનો બીજો એક વિદ્યાર્થી વિજય કશ્યપ કહે છે કે “અલ્કાઝીસાહેબે ખૂબ વાચેલું, બહુ ઊંડા અભ્યાસી. અમે તો ઘણીવાર આપસમાં કહેતા કે અલ્કાઝી એટલે હરતી ફરતી લાઇબ્રેરી !”

અલ્કાઝીને કોઈએ પૂછેલું કે એક દિગ્દર્શક તરીકે તમારી સૌથી મોટી ને મહત્ત્વની કુશળતા કઈ ? ત્યારે અલ્કાઝીએ તરત એનો જવાબ આપતા કહેલું : “My intellectual humility.” તેમના પુત્ર અને દિલ્હીના જાણીતા નાટ્ય-દિગ્દર્શક ફૈઝલે પોતાના પિતા વિશે બોલતા એકવાર જણાવેલું કે “There has been a professional stamp to everything he has done. And he always taught us to work without cutting corners.”

રંગભૂમિ પરથી નિવૃત્તિ લીધાને અલ્કાઝીને 42 વર્ષ વીતી ગયાં. તેમણે નાટ્યકલા છોડી છે પણ કલાજગત છોડ્યું નહીં. લલિત કલાઓ પ્રત્યેનો તેમનો અનહદ લગાવ અને સમજણ. ખાસ કરીને ચિત્રો (paintings), શિલ્પો (sculptures.), છબીઓ (photographs), કલાત્મક ચીજવસ્તુઓ (artifacts) વગેરેની ઉત્કૃષ્ટ

સમજ અલ્કાઝી ધરાવતા હતા. આ માટે તેમણે દિલ્હીના મંડી હાઉસ વિસ્તારમાં ‘Art Heritage’ નામની આર્ટ ગેલેરી અને સંગ્રહાલય બનાવ્યાં. બાદમાં ઘણાં વર્ષો તેઓ દુનિયાભરમાંથી શ્રેષ્ઠ પેઇન્ટિંગ્ઝ, ફોટોગ્રાફ્ઝ, કલાકૃતિઓ વગેરેનો સંગ્રહ કરવામાં, તેની લે-વેચ કરવામાં અને વિવિધ સ્થળોએ તેનાં પ્રદર્શનો ગોઠવવામાં વ્યસ્ત રહ્યા.

ગુજરાતના ચિત્રકારો હકુ શાહ, વૃંદાવન સોલંકી, પિરાજી સાગરા, ભૂપેન ખખ્ખર, ગુલામ મહમ્મદ શેખ, સુબ્રમાણ્યન, વગેરેનાં ચિત્રો અલ્કાઝીએ પ્રદર્શિત કરેલાં છે. વિશ્વનાં વિવિધ મહાનગરોમાં યોજાતી રહેતી ચિત્રોની નિલામીમાં પણ અલ્કાઝી ભાગ લેતા અને એ રીતે ચિત્રોનાં સંગ્રહની સાથે સાથે તેની લે-વેચ પણ કરતા. નાટકની જેમ જ લલિતકલાના સંગ્રહ, પ્રદર્શન, વ્યાખ્યાનો, પુસ્તક પ્રકાશનો વગેરે પાછળનો અલ્કાઝીનો છેવટનો હેતુ સામાન્ય લોકોની કલા પ્રત્યેની સમજ અને સંવેદનશીલતા વધારવાનો હતો.

એનએસડીના ડિરેક્ટર તરીકે અલ્કાઝીએ પંદર વર્ષ કામ કર્યું. પાટનગર દિલ્હીની લાક્ષણિકતારૂપ રાજકીય હસ્તક્ષેપો અને વહીવટી બાબુશાહી, સ્ટાફની ઢીલીઢાલી કાર્યશૈલી, વિદ્યાર્થીઓની અશિસ્ત ને બેદરકારી વગેરે વચ્ચે ટકી રહીને તેમણે ઉમદા નાટકોનાં સર્જન કર્યાં અને સેંકડો નવયુવાન વિદ્યાર્થીઓને નવા આધુનિક રંગમંચની શ્રેષ્ઠ તાલીમ આપી દીક્ષિત કર્યાં.

95 વર્ષની જૈફ વયે લાંબી માંદગી બાદ અલ્કાઝીએ ચિરવિદાય લીધી છે. પરંતુ આવા કલાકાર ક્યારેય મરતા નથી. તેમના હજારો શિષ્યોના સ્વરૂપે તેઓ સદાય જીવતા રહે છે. અલ્કાઝીની વિદાય એ એક મહાન યુગનો અંત છે પરંતુ સાથોસાથ તેમની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થી-કલાકારો દ્વારા એક નવા યુગનો આરંભ પણ છે. અને એ જ અલ્કાઝી સાહેબની જીવનભરની મહેનતની સાર્થકતા છે. કોઈ પણ વસ્તુ કઈ રીતે સુંદર, અર્થપૂર્ણ અને પ્રભાવશાળી બનાવી શકાય તેની અલ્કાઝીને હંમેશા દરકાર રહેતી. એકવાર તેમણે કહેલું કે “I developed a visual approach to the theatre. as opposed to just a literary approach. I was very concerned with the stage would look, and with the overall design.” ●

પ્રસ્તુત લેખ તેઓએ જન્મભૂમિ પ્રવાસીના મધુવન વિભાગની 'ચહેરા-મહોરા' કોલમમાં તા. 6-6-99ના રોજ લખ્યો હતો. તેમણે રૂપા રાયના એક્સપ્રેશન સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખના આધારે લખેલ છે. જે TMC આર્કાઇવ્ઝના સંગ્રહમાંથી, યથાતથ લીધેલ છે.

ઉત્પલ ભાયાણી (1953-2019) બુરૂટ્ટી ટ્રસ્ટ (થિયેટર મીડિયા સેન્ટર)ના બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝમાં હતા તે ઉપરાંત 'નાટક' મેગેઝિનમાં પણ પરામર્શન સમિતિમાં ઘણાં લાંબા સમય સુધી તેમણે સેવાઓ આપી. થિયેટર મીડિયા સેન્ટરના નાટ્યગૃહ અને તાલીમ કેન્દ્ર બનાવવા માટેના હસમુખભાઈના સંઘર્ષમાં સાક્ષી રહ્યા.

મુખ્યત્વે તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર મુંબઈ રહ્યું. મુંબઈની વ્યાવસાયિક રંગભૂમિના તેઓ જાણીતા નાટ્ય-સમીક્ષક હતા. તે ઉપરાંત લેખક, અનુવાદક કોલમિસ્ટ તથા પુસ્તક પ્રકાશન સંસ્થા ઇમેજ પબ્લિકેશન, પરિચય ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતી સભા તેમજ હરીન્દ્ર દવે મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા રહ્યા.

એબ્રાહીમ અલ્કાઝી, રોશન એલ્કાઝી (લગ્નપૂર્વે પદમસી), અમલ અલ્લાના, નિસાર અલ્લાના, ફૈઝલ અલ્કાઝી, રાધિકા અલ્કાઝી, ઝુલેખા અલ્લાના અલ્કાઝી પરિવારના સભ્યોની આ યાદી છે અને એમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાં સજ્જ છે અને એમનું પ્રદાન પણ સજ્જડ છે. આમાં શ્રીમતી અલ્કાઝીના પિયર પદમશી પરિવારનો સમાવેશ કરીએ તો સુલતાન, અલેક, પર્લ, ડેરિક જેફ્ટી અને રાએલ પણ આવી જાય. આ બધું જોતાં કહી શકાય કે આધુનિક ભારતીય રંગભૂમિનું આ શ્રેષ્ઠ કહી શકાય એવું કુટુંબ છે.

સ્વાભાવિક છે કે સૌથી વધુ પ્રભાવ એબ્રાહીમ અલ્કાઝીનો હોય. પ્રભાવની વાત કુટુંબ પૂરતી મર્યાદિત નથી, સ્વાતંત્ર્ય પછીની ભારતીય રંગભૂમિને પણ એ લાગુ પડે છે. 1942માં અલ્કાઝીએ, એક આશાસ્પદ કલાકાર સુલતાન પદમશીના અવસાન પછી મુંબઈમાં ધ થિયેટર ગ્રૂપનું સુકાન સંભાળ્યું. દેશ-વિદેશના ચાહકોની શ્રેષ્ઠ ભજવણી અને રંગભૂમિની શિસ્તબદ્ધ તાલીમની શરૂઆત થઈ. મુંબઈની અંગ્રેજી રંગભૂમિનો આ એક શ્રેષ્ઠ તબક્કો રહ્યો, અલ્કાઝીએ લંડનમાં રાડા (RADA)ની તાલીમ અને અંગ્રેજી રંગભૂમિનો સઘન અનુભવ લીધો અને 1962માં દિગ્દર્શક અને શિક્ષક અલ્કાઝીને જોઈતી તક મળી ગઈ. દિલ્હીની નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામાના આચાર્યપદે આવતાં જ એક એવો તબક્કો શરૂ થયો. જેમાં આખા દેશમાંથી

ઉત્તમ નાટ્ય પ્રતિભાઓ બહાર આવી. તાલીમ, લેખન અને ભજવણી ત્રણેય ક્ષેત્રમાં જાણે કાન્તિ આવી. અલ્કાઝીનો અભિગમ પશ્ચિમનો જ હતો પણ એમનો ઉદ્દેશ ભારતીય રંગભૂમિને ઘડવાનો જ રહ્યો અને એટલે જ એમણે હિન્દીમાં જ ભજવણીનો આગ્રહ રાખ્યો.

કારકિર્દીના મધ્યાહ્ને હોવા છતાં અલ્કાઝીએ માત્ર એન.એસ.ડી.માંથી જ નહિ, રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાંથી પણ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી એ પણ એક નોંધપાત્ર એક આશ્ચર્યજનક પગલું ગણાય. આ નિવૃત્તિથી ભજવણી અને તાલીમ બંને ક્ષેત્રે જ ખાલીપો ઊભો થયો છે, જે આજે પણ પુરાયો નથી.

અલ્કાઝીનાં પત્ની, પદમશી પરિવારના રોશનની વિશિષ્ટતા અને અભ્યાસ વેશભૂષાના ક્ષેત્રમાં છે. એમણે પણ વેશભૂષાનો વિદેશમાં અભ્યાસ કર્યો છે. પંચાવન વરસ પહેલાં સુલતાન પદમસીના નાટકમાં નેપોલિયનની ભૂમિકા ભજવતાં એબ્રાહીમનો પોશાક તૈયાર કરતાં રોશન એમના પ્રેમમાં પડ્યા એ પછી પરિવારના અનેક નાટકોમાં એમણે

ઉત્પલ ભાયાણી : વ્યવસાયે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ (મુંબઈ), જાણીતા નાટ્ય વિવેચક, અનુવાદક, કોલમિસ્ટ અને બુરૂટ્ટી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી. જન્મભૂમિ પ્રવાસીના મધુવન વિભાગના 'ચહેરા-મહોરા' કોલમમાં કરેલા અસંખ્ય ગુજરાતી નાટકોના વિવેચનોના સંકલિત પુસ્તકોના પ્રકાશન માટે જાણીતા-16-10-2019ના રોજ હૃદયરોગથી અવસાન પામ્યા.

વેશભૂષાની પસંદગી કરી છે. પ્રાચીન ભારતના વિવિધ સમયની વેશભૂષા પરના એમના સંશોધન અને અભ્યાસના નિયોડરૂપ એમનાં પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અલ્કાઝી દંપતી હવે એમનો સમય આર્ટ ગેલેરી તૈયાર કરાવવામાં અને ચલાવવામાં ગાળે છે.

દિગ્દર્શક તરીકે અમલ અલ્લાનાએ રંગભૂમિ અને ટીવી સીરિયલ બંને પર એક આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી છે. બેગમ ખર્વે અને નાગમંડલ જેવાં નાટકોમાં એમણે મનોહરસિંહની પ્રમુખ ભૂમિકામાં જે રજૂઆત કરી છે એ આ જ નાટકોની અન્ય ભજવણીઓની તુલનામાં જુદી તરી આવે એવી છે. જુદ કરીને, અલ્કાઝીની અનિચ્છાએ, અલ્કાઝી આચાર્યપદે હતા ત્યારે અમલ, એન.એસ.ડી.માં દાખલ થઈ અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની તરીકે બહાર આવી. બર્લિનમાં મુખ્યત્વે બ્રેખ્ટની રંગભૂમિનો એણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને પૂરતી સજ્જતા અને અનુભવ સાથે હિન્દી રંગભૂમિની એક સૌથી મહત્વની દિગ્દર્શિકા તરીકે એ આજે કાર્યરત છે.

નિસ્સાર અલ્લાનાએ દાક્તરીનો અભ્યાસ બાજુએ મૂકીને અમલને સાથ આપ્યો છે. વ્યવસ્થિત તાલીમ વિના સન્નિવેશ અને પછી પ્રકાશ આયોજનમાં એમણે ગજબની સૂઝ અને કલ્પનાશીલતા દર્શાવી છે. અમલના બધાં જ નાટકો ઉપરાંત બીજા દિગ્દર્શકો તેમ જ વિખ્યાત ઇમારતોમાં એમણે પોતાની કારીગરીનો પરિચય આપ્યો છે. દસમા ધોરણથી એ અમલની સાથે છે અને આજે તો સહિયારું સર્જન કરે છે. એમનું જીવતું સર્જન એટલે કે એમની પુત્રી ઝુલેખા અલ્લાનાએ 1997માં સેન્ટ સ્ટિફન કૉલેજમાં ‘ધ ટેમ્પેસ્ટનું દિગ્દર્શન કરીને નાટ્યક્ષેત્રે પોતાની ઓળખાણ આપી દીધી છે.’ લિલિયટ દુબેના ‘જય’ અને અનુરાધા કપૂરના ‘સુંદરી’માં (જયશંકર સુંદરીના જીવન પર આધારિત) એમના પ્રકાશન આયોજનની ભરપૂર પ્રશંસા થઈ છે. કુટુંબના સંસ્કાર તો એને મળ્યા જ છે પણ એની સાથોસાથ તાલીમ પણ પામી છે. સાહિત્ય સાથે સ્નાતક થયા પછી અમેરિકામાં એણે ચાર વર્ષનો દિગ્દર્શન અને પ્રકાશ આયોજનનો અભ્યાસ કર્યો છે. જ્યારે અલ્કાઝીના પુત્ર ફૈઝલ અને પુત્રવધૂ રાધિકાએ રંગભૂમિને માત્ર કલાની અભિવ્યક્તિથી જુદું જ પરિમાણ આપ્યું છે. ફૈઝલે એની કારકિર્દીનો પ્રારંભ ‘અષાઢ કા એક દિન’ કે ‘હજાર ચૌરાસી કી મા’ જેવા નાટકોના દિગ્દર્શનથી કર્યો પરંતુ રંગભૂમિ જેટલી જ એમની નિસ્ખલ સામાજિક સેવાની

રહી. આ દંપતીએ એમની ‘આસ્થા’ સંસ્થા દ્વારા વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણનું મોટા પાયે અભિવાદન હાથ ધર્યું છે અને લિટલ એક્ટર્સ ક્લબ દ્વારા એમણે બાળરંગભૂમિ અને સ્ત્રી-કેન્દ્રી નાટકોની ભજવણી પર એમણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. મુંબઈની નાટ્યપ્રવૃત્તિ, અલ્કાઝીએ પોતાના ફ્લેટ પરની અગાસીમાં ‘ધ ટેરેસ થિયેટર’નું પોતાની રીતે નિર્માણ કરીને ચલાવી હતી. ફ્લેટમાં રિહર્સલ થતા અને અગાસી પર ભજવણી થતી. આ નાટકો જોવા માટે પ્રેક્ષકોએ પૂરા છ દાદરા ચડવા પડતા, એટલે જેમને ખરેખર રસ હોય એ જ આવતા. અલ્કાઝીના કહેવા મુજબ એ રંગભૂમિનું તીર્થધામ બની જતું.

વાત સાચી જ છે. સમગ્ર અલ્કાઝી પરિવાર રંગભૂમિનો પૂજારી જ બની ગયો છે. ●

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગે કવિતામાં નાટ્યાત્મક એકોક્તિઓ સાદંત કલાત્મક રીતે પ્રયોજી છે. ‘ધ બિશપ ઓર્ડર્સ હિઝ ટૂમ ઇન અને સેન્ટ પ્રોક્સિડસ ચર્ચ’ અંગ્રેજી સાહિત્યની એક વિલક્ષણ એકોક્તિ છે. મરાણાસન્ન ધર્મગુરુના સમગ્ર જીવનનાં અનેકવિધ પાસાં અહીં તેના મન:પ્રદેશના અંતરાલમાં ઝબકી જાય છે. બ્રાઉનિંગની ચિંતનાત્મક નાટ્યાત્મક એકોક્તિઓ એક મોટું પ્રદાન લેખાય છે. ટેનિસનની કૃતિ ‘યૂલિસિસી’ ચિંતનાત્મક એકોક્તિઓનું એક અન્ય વિખ્યાત ઉદાહરણ છે. આધુનિક કવિતા અને નવલકથાને સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણના સ્તરે લઈ જનારા સર્જકો આંતરએકોક્તિ (interior monologue) દ્વારા પાત્રના મનોગતને વિવિધ રીતે તાદૃશ કરે છે. ‘ધ લવ સોંગ ઓફ જે. આલ્ફ્રેડ પુફોક’માં એલિયટે આંતરએકોક્તિનો કલાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. આંતરચેતનાપ્રવાહ (stream of consciousness) ને નિરૂપતી નવલકથા પાત્રનાં માનસ-સંચલનોના અસંખ્ય આરોહ-અવરોહને આંતરએકોક્તિના માધ્યમ દ્વારા સવિશેષ પ્રયોજે છે. ડોરોથી રિચાર્ડસન, વર્જિનિયા વુલ્ફ, વિલિયમ ફોક્નર, જેમ્સ જોયસ આદિ નવલકથાકારોએ પોતાની કૃતિઓનું હાર્દ પાત્રની આંતરએકોક્તિઓ દ્વારા સવિશેષ છતું કર્યું છે. જેમ્સ જોયસની વિખ્યાત કૃતિ ‘યૂલિસિસી’માં આવતા એક પાત્ર મોલિબ્લૂમની આંતરએકોક્તિ 42 પૃષ્ઠો પર પથરાયેલી છે.

(સંદર્ભ : નાટક દેશ-વિદેશમાં, સંપાદક ધીરુભાઈ ઠાકર, હસમુખ બારાડી)

કલા વિદુષી કપિલા વાત્સાયન જીવન-ઝરમર

25-12-28 • 16-9-2020

- જન્મસ્થળ :** દિલ્હી
- શિક્ષણ :** યુનિ. ઓફ મિશીગન, અમેરિકા. યુનિ. ઓફ દિલ્હી - વિશ્વવિદ્યાલય બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય
- પુરસ્કૃત :** પદ્મવિભૂષણ - 2014
- કૃતિ :** ડાન્સ ઓફ ધ હાઈડ
- વિશેષતા :** ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય, કલા, વાસ્તુકલા, ઇતિહાસકાર
- રાજ્યસભાના સાંસદ
 - સરકારી અધિકારી,
 - ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્રના સંસ્થાપક નિદેશક.
 - ધ સ્કવેર ઓફ ધ સર્કલ ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ્સ (1997)
 - ભરત ધ નાટ્યશાસ્ત્ર (1996)
 - માતૃલક્ષીનમ : 1988, 20 ઉપરાંત પુસ્તકો આર્ટ અને હિસ્ટ્રી વિશે.
- પતિ :** સચ્ચિદાનંદ હીરાનંદ વાત્સાયન - પ્રસિદ્ધ હિન્દી લેખક
- મોટાભાઈ :** કેશવ માલિક - કવિ - કલા સમીક્ષક
- કલાવિદુષી કપિલા વાત્સાયન 16-9-2020ના રોજ 92 વર્ષની ઉંમરે તેઓના નિવાસસ્થાને (દિલ્હી) જ અવસાન પામ્યાં.
- ભારતીય શાસ્ત્રીનૃત્ય, કલા, વાસ્તુકલા અને ઇતિહાસકાર કપિલા વાત્સાયને દિલ્હી વિશ્વ વિદ્યાલય, યુનિવર્સિટી ઓફ મિશીગન અને બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં તેઓએ પીએચ.ડી. સુધીનું શિક્ષણ લીધું. તેઓની કારકિર્દી ખૂબ લાંબી અને રસપ્રદ રહી. ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર (ભારતનું મુખ્ય કલા સંગઠન)ના તેઓ સંસ્થાપક નિદેશક રહ્યા. ઇન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલ સેન્ટર, ન્યુ. દિલ્હીમાં એશિયા પ્રોજેક્ટના ચેરપર્સન રહ્યા.

બુડેટ્ટી પરિવાર તેમને ભાવભરી અંજલિ અર્પે છે.

સંજીવની જળ-છળ

એક આવિષ્કાર કથા

- રાજેશ્વરી પટેલ

(ગતાંકથી ચાલુ)

અંક-1, દૃશ્ય-3

(પાત્રો : ઇન્દ્ર - દેવલોકના અધિપતિ,
વૃષપર્વા - દાનવલોકના અધિપતિ,
ચયાતિ - માનવલોકમાં હસ્તિનાપુર સામ્રાજ્યના રાજા,
બૃહસ્પતિ - દેવોના ગુરુ,
શુક્રાચાર્ય - દાનવોના ગુરુ, કચ - દેવોના ગુરુ
બૃહસ્પતિનો પુત્ર, દેવયાની -
દાનવોના ગુરુ શુક્રાચાર્યની પુત્રી,
શર્મિષ્ઠા - દાનવરાજ
વૃષપર્વાની પુત્રી, રાજમાતા -
ચયાતિની માતા
ઋષિકન્યાઓ, દાનવકન્યાઓ,
દાસીઓ, દેવો, અસુરો.
સ્થાન - અરણ્ય
સવારનો સમય
મંચ પૂર્ણ પ્રકાશમય
(વહેતી નદી, પક્ષીઓ, ધીમી

ગતિએ વહેતા પવનનો પ્રસન્ન
મધુર સ્વર સંભળાય છે. ધીમે ધીમે પ્રકાશ. ઋષિકન્યાઓ
અને દેવયાની હાથમાં વાંસની ટોપલી લઈ જંગલી પુષ્પો
વીણી રહ્યાં છે. શર્મિષ્ઠા અને એની દાસીઓ નૃત્યના
લયમાં થોડી રમત કરી રહી છે. ક્યારેક કોઈ પુષ્પ વીણી
દેવયાનીની ટોપલીમાં નાખે છે. બધાં વચ્ચે સાખ્યભાવ
છે. કોઈ બે-ત્રણ ભેગી મળી એકબીજાના કાનમાં વાતો
કરી મીઠું હસે છે. પુષ્પો વીણવા, વાતો કરવી, ચાલવું,
એકબીજાને પકડવા થોડું દોડવું - આ બધું પાર્શ્વ
સંગીતના સાથે તાલ મેળવતું નૃત્યના લયમાં ચાલે છે.
ધીરે ધીરે બધાં પ્રસ્થાન દ્વાર તરફ આગળ વધે છે, સૌથી
પાછળ દેવયાની છે. અચાનક કોઈ એક ફૂલ તરફ ધ્યાન
જતાં એને તોડવા પાછી વળી મંચના મધ્યમાં આગળની
તરફ આવે છે. ધીમે પગલે કચ પ્રવેશ કરે છે. ફૂલ તોડવા
મથતી દેવયાનીથી સહેજ દૂર ઊભો રહે છે.)

કચ : દેવી ! આપના મૃદુ કરકમળને આવો શ્રમ ઘટતો
નથી. અનુમતિ આપો તો હું ફૂલ ચૂંટી દઉં.
(દેવયાની વિસ્મયપૂર્વક જોઈ રહે છે. કચ એના હાથમાંથી
ફૂલોની ટોપલી લઈ, ફૂલ વીણવા લાગે છે. શર્મિષ્ઠા,
દાસીઓ, ઋષિકન્યાઓ વિસ્મયપૂર્વક જોઈ રહે છે.)

દેવયાની : ક્ષમા ચાહું છું. પરંતુ પહેલા કદી આપને
આ અસુરલોકમાં જોયા નથી. તદપિ આ સ્નિગ્ધ દીપ્તિ,
ભાલ ઉપર ચંદન, કંઠમાં પુષ્પમાળા... આપ દાનવલોકના
તો નથી જ. આપનો પરિચય...

કચ : હું આપના દ્વારે આવ્યો
છું. આપના પિતાશ્રી ભૃગુશ્રેષ્ઠ
આચાર્યવર શુક્રનો શિષ્ય થવાની
કામના રાખું છું. હું બૃહસ્પતિપુત્ર
કચ આપને પ્રણામ કરું છું. કિન્તુ
મનમાં આશંકા પણ છે દેવી ! કે
રખેને દાનવોના ગુરુ સ્વર્ગલોકના
બ્રાહ્મણને પાછો કાઢે તો...

શર્મિષ્ઠા : કેમ નહીં? (ઝડપથી
કચ તરફ આવતાં) શત્રુઓને શિક્ષા
આપવાનું કામ અમારું નથી. ને

દેવો વિના પ્રયોજને આ તરફ આવે પણ નહીં અને અમે
તમારા...

દેવયાની : (હાથના ઇશારે શર્મિષ્ઠાને અટકાવીને)
નહીં... નહીં.. આપ પધારો. આપ સ્વયં સ્વર્ગલોકથી
ચાલીને આવ્યા છો, તો પિતાશ્રી ના નહીં પાડે. આપ
મારી સાથે આશ્રમમાં પધારો.

(દેવયાની આગળ અને કચ વિનમ્ર ભાવે એને
અનુસરતો પાછળ ચાલે છે. બંને જાય છે. દાસીઓ
શર્મિષ્ઠા તરફ પાછી આવે છે.)

શર્મિષ્ઠા : દેવયાની રહે છે તો આપણી વચ્ચે પરંતુ

રાજેશ્વરી પટેલ : સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના
વલ્લભ વિદ્યાગરના અનુસ્નાતક (ગુજરાતી) વિભાગમાં
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત. નિબંધલેખક,
નાટ્યલેખક અને નાટ્યદિગ્દર્શક.

એનું દેવલોકનું આકર્ષણ જતું નથી.

દાસી : છેવટે એની માતા તો દેવલોકની જ હતી ને? લોહીના ગુણ છે, એમ જશે નહીં.

દાસી : વળી પાછો આ યુવાન છે તો તેજસ્વી... દેખાવડો...

શર્મિષ્ઠા : પણ આચાર્ય એને ટકવા નહીં દે. ચાલો જરા જઈને જોઈએ તો ખરાં કે આશ્રમમાં કેવું નાટક રચાય છે.

(બધા હસે છે. પ્રકાશ બંધ)

(દૃશ્ય-4)

સ્થાન - આશ્રમનું પ્રાંગણ

સવારનો સમય

(પ્રાકૃતિક વાતાવરણ. મંચની ડાબી તરફ એક આસન પર શુકાચાર્ય બેઠા છે. ત્રણ અસુરો શિષ્યભાવે સામે બેઠા છે. દૃશ્ય ખૂલતાં શુકાચાર્ય અને અસુરો વચ્ચે કંઈક વાતચીત થતી હોય છે. દેવયાની પ્રવેશ કરે છે. એના હાથમાં પુષ્પો ભરેલી વાંસની ટોપલી છે.)

દેવયાની : પ્રણામ પિતાશ્રી !

શુકાચાર્ય : આયુષ્યમાન ભવ, પુત્રી ! આવ.

દેવયાની : (નજીક જઈ, નીચે બેસીને, ટોપલી નીચે મૂકી, બે હાથ જોડીને, લાડથી) પિતાશ્રી ! આપના ચરણે એક માગણી છે.

શુકાચાર્ય : તને કશું અદેય નથી, પુત્રી ! બોલ, શું માગણી છે.

દેવયાની : ગુરુ બૃહસ્પતિના પુત્ર આપણે આશ્રમે પધાર્યા છે. આપ એમને શિષ્યરૂપે સ્વીકારો એટલી વિનંતી છે.

(શુકાચાર્ય ત્વરાથી ઊભા થઈ, બે ડગલાં આગળ વધી, આકાશ તરફ નજર સ્થિર કરી ગંભીર ભાવે ઊભા રહે છે. એમના અસુર શિષ્યો પણ ઊભા થઈ જાય છે.)

શુકાચાર્ય : પુત્રી...!?

(દેવયાની ઊભી થઈ એક ડગલું એમની પાછળ હાથ જોડી ઊભી રહે છે.)

દેવયાની : હા, તાત ! હું આપના ચરણોમાં નિવેદન કરું છું.

(શુકાચાર્યના ચહેરા પર પહેલાં ગુસ્સો, આકાશ તરફ નજર રાખી વિચાર મુદ્રામાં.)

શુકાચાર્ય : (ગંભીર સ્વરે) પુત્રી ! એમને અંદર બોલાવ.

દેવયાની : જી.

(દેવયાની પ્રવેશદ્વાર તરફ થોડી આગળ વધે, કચને અંદર આવવાનો સંકેત કરે અને કચનો પ્રવેશ.)

કચ : શત શત પ્રણામ આચાર્યવર ! હું

અંગિરસશિષ્ય અને બૃહસ્પતિપુત્ર કચ, આપના શિષ્યરૂપે સ્થાન પામવા આવ્યો છું. હું કાળના એક લાંબા પટ્ટુ સુધી આપની પાસે રહી, બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીશ અને આપના વ્રત-નિયમ, અનુશાસનને અનુસરીશ.

શુકાચાર્ય : હે કચ ! તું ભલે આવ્યો. હું તારા વચનને ગ્રહણ કરું છું. કાલ પ્રાતઃકાળથી વિધિવત્ હું તને શિષ્યરૂપે સ્વીકાર કરી અહીંના વ્રત-નિયમ ધારણ કરવાનું કહીશ.

કચ : (પ્રસન્નચિત્તે) હું આપનો સદૈવ ઋણી રહીશ, ગુરુદેવ !

શુકાચાર્ય : પુત્રી દેવયાની !

(દેવયાની આગળ વધી પ્રણામ કરે છે. એના ચહેરા પર પણ આનંદ છે.)

કચના નિવાસ અને ભોજનની વ્યવસ્થા તું જ સંભાળ.

દેવયાની : જી પિતાશ્રી !

(કચનો સાંકેતિક રીતે પોતાને અનુસરવા કહી બહાર જાય છે. કચ એને અનુસરે છે.)

અસુર-1 : ગુરુદેવ ! આ બૃહસ્પતિપુત્ર અહીં શા માટે?

શુકાચાર્ય : આપણે ઇન્દ્રને ક્યાં નથી જાણતા ? સાવ નિર્હેતુક તો એ કંઈ કરે જ નહીં.

(એ ઠંડો નિઃશ્વાસ નાખીને)

સમયે બધું જ સમજાઈ જશે.

અસુર-2 : ગુરુદેવ ! હવે આજ્ઞા આપો. આપના સૂચન અનુસાર જ દાનવરાજ વૃષપર્વા સ્વર્ગ પર યુદ્ધના વ્યૂહની રચના કરશે.

(ત્રણેય અસુરો પ્રણામ કરે છે.)

શુકાચાર્ય : કલ્યાણમસ્તુ !

(અસુરોના પ્રણામ અને શુકાચાર્યના આશિષ આપતી મુદ્રામાં દૃશ્ય સ્થિર થાય છે. પ્રકાશ બંધ)

(અંક-2)

દૃશ્ય-1

સ્થાન - આશ્રમ, મંદિર, પ્રાંગણ, ભોજનશાળા, અરણ્ય, નદીકિનારો, નૃત્યશાળા.

સમયનો અંતરાલ પ્રસ્તુત કરવા સવાર, સાંજ, રાત પલટાયા કરે.

(પ્રસન્નતા, મધુરતા અને ઉત્સાહને પ્રગટ કરતું પાર્શ્વ-સંગીત. તમામ સ્થળો સંગીત અને અભિનયથી સાદૃશ્ય થાય. મંચની જમણી તરફ ઉપવનમાં દેવયાની પુષ્પો બતાવતી જાય અને કચ પુષ્પો ચૂંટી એની ટોપલીમાં મૂકતો જાય. એક પુષ્પ લેવા તરફ કચ હાથ લંબાવે છે.)

દેવયાની : હા...હા... સખે ! પુષ્પો પૂજા માટે પૂરતાં થઈ ચૂક્યાં છે, હવે એને ચૂંટશો નહીં. ચાલો મંદિર તરફ પ્રયાણ કરીએ, દેવાધિદેવની પૂજાનો સમય થઈ ચૂક્યો છે.

(બંને એકબીજામાં તલ્લીન બની ધીમે ધીમે ચાલતા ડાબી તરફ આગળની બાજુ આવે છે. દેવયાની ઘંટ

વગાડી, પુષ્પોની ટોપલી કચને આપી, પુષ્પોથી પૂજા કરે છે. નૃત્યના લયમાં એક કુદરડી ફરતી ડાબી તરફ જઈ, કચ ટોપલી નીચે મૂકે છે. દેવયાની નૃત્યના લયમાં કુદરડી ફરતી જમણી તરફ જાય છે. બંને માટલી ઉઠાવે

છે. બંને ફરતા-ફરતા મંચની મધ્યમાં આવી, થોડા અંતરે બેસી ગાય દોહવાનો અભિનય કરે છે. કચ દેવયાનીને જોતો એનું અુકરણ કરતો જાય છે. બંને માટલીઓ લઈ, ઊભા થઈ જમણી તરફ જાય, માટલીઓ મૂકે. દેવયાની સાવરણો લઈ પ્રાંગણ વાળવા લાગે. કચ ટોપલીમાં કચરો ઉઠાવવાનો અભિનય કરે. મધ્યભાગ સુધી આવ્યા પછી કુદરડી ફરી ડાબી તરફ જાય છે, ત્યાંથી કચ એક તાસક હાથમાં લે છે અને દેવયાની એમાંથી હરોળમાં લાડુ પીરસે છે. મધ્યભાગ સુધી આવ્યા પછી કુદરડી ફરી જમણી તરફ જાય છે, ત્યાં કચ તાસક મૂકે અને દેવયાની એક મટકી ઉઠાવે અને કમરમાં મૂકે છે. બંને મંચની જમણી તરફના આગળના ભાગથી ચાલ-ચાલતા પાછળના ભાગે થઈ ડાબી તરફના આગળના ભાગ તરફ એક અર્ધચંદ્રાકાર જેવો આકાર લઈને આવે છે. અરણ્યનું વાતાવરણ ઊભું કરતું સંગીત સંભળાય છે. બંને ધીમે-ધીમે ચાલતા,

એકબીજા સાથે વાતોમાં મગ્ન છે. જાણે અરણ્ય માર્ગે થઈ નદીકિનારે આવ્યા હોય એવું વાતાવરણ. કચ દેવયાનીના હાથમાંથી મટકી લઈ નીચે બેસી નદીમાંથી પાણી ભરે છે.)

કચ : દેવયાની ! હું જ્યારે જ્યારે આ નદીના નિર્મળ જળને જોઉં છું. ત્યારે ત્યારે મને સ્વર્ગગંગાનું સ્મરણ થઈ આવે છે.

(કચ ઊભો થઈ દેવયાનીને મટકી આપે છે. બંને એ મંચના એ જ વર્તુળાકાર આકારે બે ડગલાં પાછા વળતાં.)

દેવયાની : કચ ! નદીકિનારે આવીએ ત્યારે આપ હંમેશા સ્વર્ગલોકની જુદી - જુદી વાતો કરો છો. મેં તો એના વિશે માત્ર સાંભળ્યું જ છે, તમે તો જોયું છે, ત્યાં જ રહે છો. શું સ્વર્ગ ખરેખર અતિ સુંદર છે ?

(એમની આ વાતથી ત્યાલે તે દરમિયાન દાનવરાજ વૃષપર્વા અને બે અસુરો પ્રવેશ કરી ગુમ રીતે સાંભળે છે.)

કચ : અનુપમ ! અનન્ય ! અલૌકિક !

દેવી, સ્વર્ગ ખરે જ અતિ સુંદર, અવર્ણનીય છે !

દેવયાની : હં...

કચ : દેવયાની ! આપને નૃત્ય-સંગીતનો ખૂબ શોખ છે ને ?

દેવયાની : હા, અતીવ.

કચ : સ્વર્ગમાં મનમોહક નૃત્ય અને નૃત્યનાટિકા જોઈ હોય તો આપનું કોમળ ચિત્ત અતિ પ્રસન્નતા અનુભવે, સખી !

દેવયાની : ખરે જ... હા, મેં પણ સાંભળ્યું છે. ત્યાં યક્ષ, કિન્નર, અપ્સરાઓ - સંગીત નૃત્યમાં અતુલનીય છે.

કચ : હા, કિન્તુ આપનું નૃત્ય પણ ખૂબ જ સુંદર છે. આપ ખરે જ સ્વર્ગના દેવી નૃત્યને ઝાખું પાડી શકો.

દેવયાની : નહીં... નહીં... આ અતિ પ્રશંસા છે. (મનમાં વિચાર કરીને) કચ ! આપનું સાનિધ્ય મારું પરમ સૌભાગ્ય છે. શું આપ મને સ્વર્ગીય નૃત્યની શિક્ષા

આપવાનું પસંદ કરશો ?

કથ : અવશ્ય દેવી ! શુભસ્થ અતિ શીઘ્રમ.
(પ્રસન્નતા સાથે બંને જાય છે.)

અસુર-1 : જોયું, મહારાજ ! હું કહું છું, એ સત્ય આપે આપની નજરે નિહાળ્યું ને ? જ્યારથી આ બ્રાહ્મણપુત્ર સ્વર્ગલોકથી આવ્યો છે, ત્યારથી ગુરુપુત્રી એમનું વિશેષ ધ્યાન રાખે છે અને એ પણ સદા ગુરુપુત્રીની મદદ કરી, સ્વર્ગની અવનવી વાતો કરી, એને પ્રસન્ન રાખે છે અને હવે તો નૃત્ય પણ...

અસુર-2 : દાનવરાજ ! દેવો અતિ દુષ્ટ છે. કચને મોકલવા પાછળ જરૂર કોઈ મોટું ષડયંત્ર રચ્યું હશે.

અસુર-1 : પરંતુ ગુરુદેવ પોતાની પુત્રીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આ બ્રાહ્મણને આશ્રમમાંથી કાઢશે નહીં જ.

વૃષપર્વા : હા, ષડયંત્ર તો નિશ્ચિતપણે છે જ. અને એ ષડયંત્ર સંજીવની વિદ્યા હરવાનું જ હોય, એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન પણ નથી. ને વાત તો એ પણ સાચી છે કે ગુરુદેવ દેવયાનીને દુઃખી કરશે નહીં.

અસુર-1 : મહારાજ ! જો આપ આજ્ઞા આપો તો, કચ અરણ્યમાં એકલો હોય ત્યારે એનો વધ કરી નાખીએ.

અસુર-2 : પરંતુ એનાથી શું ? દેવયાની શુક્રાચાર્યના પગ પકડીને રડશે અને પુત્રીના સ્નેહમાં વિવશ આચાર્ય સંજીવની છાંટી એને જીવિત કરી દેશે, મહારાજ !

વૃષપર્વા : (ગંભીર સ્વર અને વક્ર સ્મિત સાથે) ના... આચાર્ય એને જીવિત નહીં કરી શકે. ઇન્દ્રના ષડયંત્રોનો તોડ આપણી પાસે પણ છે જ. આમાં તો હું એને સફળ નહીં જ થવા દઉં.

અસુર-2 : એ કેવી રીતે મહારાજ !

વૃષપર્વા : રાજભવનમાં ઉત્સવની વ્યવસ્થા કરો. આચાર્ય મદિરાપાનનો ખૂબ શોખ ધરાવે છે. એ... કચનો વધ કરી, એના ટુકડા કરી, બાળીને ભસ્મ કરી, આચાર્યની મદિરામાં ભેળવીને પીવડાવી દો.

અસુર-1 : હા, દાનવરાજ ! એ જીવિત તો થવો જ જોઈએ નહીં

વૃષપર્વા : ચાલો.

(ત્રણેયના ષડયંત્રકારી હાસ્થ સાથે ધીરે ધીરે પ્રકાશ બંધ.)

(દશ્ય-2)

સ્થાન - દાનવરાજ વૃષપર્વાના રાજભવનનો કક્ષ.

સમય - સાંજ

ઉત્સવને પ્રગટાવતું સંગીત. મંચની એક તરફ અસુર-1 અને બીજા બે અસુરો મદિરા ઘૂંટી રહ્યા છે. આસપાસ મદિરાપાત્રો પડ્યાં છે. મધ્યમાં એક બેઠક ઉપર દાનવરાજ વૃષપર્વા અને અન્ય કેટલાક અસુરો બેઠા છે. બધાના હાથમાં મદિરાપાત્રો છે. શુક્રાચાર્ય પ્રવેશ કરે છે. મૃદંગ ધ્વનિ પાશ્વસંગીત વાગવાનું શરૂ થાય છે. બધાં ઊભા થઈ અભિવાદન કરે છે. વૃષપર્વા એમને સ્થાન ગ્રહણ કરવા સંકેત કરે છે.)

વૃષપર્વા : દેવલોક ઉપર દાનવોની વિજયકૃત્ય થઈ રહી છે. સ્વર્ગલોકમાં હાહાકાર મચી ગયો છે અને દેવો ભયભીત થઈ છૂપાવાની જગ્યા શોધી રહ્યા છે. દાનવોની આ સફળતા આપની સંજીવની વિદ્યાને આભારી છે, ગુરુદેવ ! આજ આપના માનમાં દાનવલોક ઉત્સવ ઉજવી રહ્યો છે. આજે તો આપ પણ મન ભરીને મદિરાપાન કરો.

(આ વાત દરમિયાન અસુર-2 ભસ્મનો કટોરો લઈને આવે છે. અસુર-1 સાથે મળીને ભસ્મ મદિરામાં ભેળવી ઘૂંટે છે. એ મદિરા એક પાત્રમાં ભરે છે. વૃષપર્વા પાસે આવે છે. વૃષપર્વા ઊભા થઈ, એ મદિરાપાત્ર સાદર શુક્રાચાર્યને હાથમાં આપે છે.)

વૃષપર્વા : લ્યો, ગુરુદેવ ! આ ખાસ મદિરા આપના માટે.

(શુક્રાચાર્ય મદિરાપાત્ર લઈ એક ઘૂંટ ભરે છે. અસુરો ઉમંગની ચિચિયારીઓ કરે છે. મૃદંગનો ધ્વનિ તીવ્ર બને છે. બધા મદિરાપાત્રવાળો હાથ ઉપર ઉઠાવે છે અને પ્રકાશ બંધ થાય પછી મૃદંગ ધ્વનિ ધીરે ધીરે શમે.)

દૃશ્ય-3

સ્થાન : આશ્રમનું પ્રાંગણ

સમય - મધ્યરાત્રિ

(આછો પ્રકાશ. ધીમો મૃદંગનાદ સંભળાય છે. શુક્રાચાર્ય ચિંતિત અવસ્થામાં એક બેઠક પર બેઠા છે. દેવયાની પ્રતીક્ષામાં વારંવાર પથ નિહાળે છે અને આમથી તેમ આંટા મારે છે. ચિંતા અને દુઃખના મિશ્રભાવથી એનો ચહેરો રડવા જેવો થયેલો છે.)

શુક્રાચાર્ય : દેવયાની પુત્રી ! દુઃખી ન થા. મેં મારા શિષ્યોને મોકલ્યા જ છે ને. એ કચની ભાળ લઈને જ આવશે. તું અંદર જા. મધ્યરાત્રિ થવા આવી છે. આમ

ક્યાં સુધી પ્રતીક્ષા કરીશ ?

દેવયાની : કેટલી... વાર, પિતાશ્રી ! કેટલી... વાર આ બધાં ક્યને હેરાન કરશે ? આ દાનવો ક્યને એકલો જોઈને એવી દુષ્ટતા કરે છે, જાણે હમણા જ એને મારી નાખશે.

આપના ડરથી એ એનો વધ કરતાં નથી પણ ક્યને પીડા તો સહન કરવી પડે છે ને ? એટલે જ હું એને ક્ષણવાર એકલો છોડતી નહોતી, પણ આજે તો આટલી શોધખોળ પછી પણ ક્યની કોઈ ભાળ મળતી નથી.

(ધીમું રડતા-રડતા) હું વારંવાર એના આવા દુઃખને સહન નહીં કરી શકું.

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી ! રાત્રિનો સમય હોવા છતાં મેં મહારાજ વૃષપર્વાને અહીં આવવા માટે સંદેશો મોકલાવ્યો છે. એમના આવતા જ એક સૈન્યબળ ક્યને શોધવા મોકલી દઈશું. તું નિશ્ચિંત રહે.

(બે અસુરશિષ્યો પ્રવેશે છે. મૃદંગનાદ સ્હેજ વધે છે.)

અસુરશિષ્ય-1 :

પ્રભુ ! કચ મોટા ભાગે એકાંતના સમયે અરણ્યમાં નદીકિનારે જતા હોય છે. અમે દૂર-દૂર સુધી અરણ્ય ખોળી વળ્યા. નગરમાં પણ શોધ કરી, પરંતુ...

અસુરશિષ્ય-2 : (ખચકાતા-ખચકાતા) ગુરુદેવ ! હજી બીજા શિષ્યો શોધ તો કરી જ રહ્યા છે. પરંતુ એક ઉપ... વસ્ત્ર અરણ્યમાંથી મળ્યું છે. થોડું લોહી... લોહીથી ખરડાયેલું છે.

(હાથમાં પાછળ છૂપાવેલું વસ્ત્ર આગળ ધરે છે.)

દેવયાની : આ તો... આ તો ક્યનું જ ઉપવસ્ત્ર છે. (ક્રોધમાં) કચ ક્યાં છે ? કચ ક્યાં છે ?

(શુક્રાચાર્ય વસ્ત્ર હાથમાં લઈ એને જોઈ રહ્યા છે. એમના ચહેરા પર ક્રોધાવેશ છે. દરમિયાન દાનવરાજ વૃષપર્વા, એની પાછળ અસુર-1 અને અસુર-2 પ્રવેશે છે.)

વૃષપર્વા : પ્રણામ ગુરુવર ! આપે મને બોલાવ્યો ? મારા માટે કોઈ વિશેષ આજ્ઞા ?

શુક્રાચાર્ય : (ક્રોધમાં ઊભા થઈ) કચ ક્યાં છે ?

વૃષપર્વા : કચ ?

શુક્રાચાર્ય : (અતિ ક્રોધમાં) હું બધું જ જાણું છું મહારાજ ! તમે અજાણ બનવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. ક્યને મારવાનું ષડયંત્ર આપે જ રચ્યું હશે. મેં એને મારા શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યો અને આપ મારી અવહેલના કરી એનો વધ કરાવો છો.

વૃષપર્વા : પણ આચાર્ય...

શુક્રાચાર્ય : (કઠોર અને ઉચ્ચ સ્વરે) કચ ક્યાં છે ?

વૃષપર્વા : ગુરુદેવ ! ક્યને અહીં મોકલવા પાછળના ઇન્દ્રના પ્રયોજનથી આપ અજાણ તો નથી જ. કચ જ્યાં સુધી અહીં રહેશે ત્યાં સુધી દાનવો શાંતિથી સૂઈ શકે તેમ નથી. અને...

શુક્રાચાર્ય : (મૃદંગનાદ વધે છે. ઝડપભેર મંચની આગળ તરફ વધીને) કચ ક્યાં છે ? દાનવરાજ !

વૃષપર્વા : ક્ષમા ચાહું છું, આચાર્યવર ! પરંતુ હવે એ જીવિત નહીં થઈ શકે.

(શુક્રાચાર્ય એક ક્રોધભરી દૃષ્ટિએ પાછળ ઊભેલા વૃષપર્વા સામે જોઈ લે છે.)

એ તો મદિરા સાથે

આપના ઉદરમાં જતો રહ્યો. એનો તો વધ કરી, બાળીને ભસ્મ કરી, આપની મદિરામાં ભેળવી દીધો હતો.

શુક્રાચાર્ય : અસુરરાજ !?

(મૃદંગનાદ તીવ્ર થાય છે.)

દેવયાની : નહીં... નહીં... પિતાશ્રી... નહીં... (બેસી પડે છે.)

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી !?

દેવયાની : નહીં... હું કચ વગર ક્ષણમાત્ર પણ જીવી શકીશ નહીં...

(મૃદંગનાદ સ્હેજ ધીમો થાય છે. શુક્રાચાર્ય એને સંભાળવાનો પ્રયત્ન કરતા ઊભી કરે છે.)

શુક્રાચાર્ય : તું રુદન કરીશ નહીં, પુત્રી ! તારા જેવી અમર કન્યાને બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો અને આખું જગત પૂજે છે. મરણ પામેલા વ્યક્તિ માટે શોક

કરવો તને શોભે નહીં.

દેવયાની : હે તાત ! કય જીવિત નહીં થાય તો હું પણ મૃત્યુ પામીશ. આપ જાણો છો એકમાત્ર કય મને અતીવ પ્રિય છે.

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી... ! તારો શોક મારા માટે સહ્ય નથી.

(આકાશ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી)

હે પુત્ર કય ક્યાં છે તું ? ક્યાં છે તું... ??

કય : (નેપથ્યે) હે કૃપાવંત પ્રભુ ! હું આપના ઉદરમાં છું. હે પ્રભુ ! આપના પ્રિય પુત્રની માફક મારું રક્ષણ કરો.

દેવયાની : પિતાશ્રી ! કયને જીવિત કરો, કોઈ પણ ઉપાયે.

શુક્રાચાર્ય : દેવયાની ! હું શું કરું ? જો કયને જીવિત કરું તો મારું ઉદર ફાટે અને મારું મૃત્યુ થાય.

દેવયાની : પણ હું કયના મૃત્યુથી જીવિત રહેવાની નથી, તેમ આપના વગર પણ જીવિત રહી શકું એમ નથી.

શુક્રાચાર્ય : (ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખીને) હવે મારા માટે એક જ ઉપાય છે. દુર્નિવાર સંજોગોમાં પણ હું એમ કરવા તૈયાર નહોતો. કિન્તુ પુત્રી ! તારો શોક દૂર કરવા, મારી તપસ્યાનું ફળ એવી સંજીવની વિદ્યા કયને પ્રદાન કરવી પડશે.

વૃષપર્વા : નહીં... નહીં ગુરુદેવ ! આ અનર્થ...

શુક્રાચાર્ય : અન્ય એવું કોઈ નથી, જે આ વિદ્યાને આત્મસાત્ કરી શકે. હું નિર્વિકલ્પ છું.

વૃષપર્વા : પણ...

(શુક્રાચાર્યની ભૂકુટી ખેંચાય છે. ક્રોધમાં હાથનો ઇશારો કરી એને ચૂપ રહેવા અને અહીંથી જવા કહે છે. વૃષપર્વા અને એની સાથે આવેલા અસુરો, અન્ય અસુરશિષ્યો બધા જતા રહે છે. શુક્રાચાર્ય કમંડળ હાથમાં લે છે. મૃદંગ ધ્વનિ વધુ શાંત બને છે. મંચની મધ્યમાં ઊભા રહી, આકાશગામી દૃષ્ટિ કરે છે. તેજસ્વી પ્રકાશ એમના પર કેન્દ્રિત થાય છે.)

શુક્રાચાર્ય : હે પુત્ર કય... !

કય : (નેપથ્યે) જી, ગુરુજી !

શુક્રાચાર્ય : હું તને મૃતસંજીવની મંત્ર શીખવું છું. તું અંદર રહી. આ મહાવિદ્યાને ગ્રહણ કર. હું તને જીવિત

કરીશ એટલે મારું મૃત્યુ થશે. મારા મૃતદેહ પર અંજલિ છાંટી આ વિદ્યાનો પ્રયોગ કરજે જેથી હું પણ જીવિત થઈશ. મારા અને તારા જીવનમાં દેવયાનીનું સુખ છે, માટે તને આ વિદ્યા પ્રદાન કરું છું.

કય : (નેપથ્યે) જેવી આજ્ઞા, ગુરુવર્ય !

(શુક્રાચાર્ય કમંડળમાંથી જળની અંજલિ ભરે છે. આંખો બંધ કરી મંત્ર ઉચ્ચાર કરે છે.)

શુક્રાચાર્ય : ઐં... ઐં...

(મૃદંગ ધ્વનિ વધે છે. શુક્રાચાર્ય કોઈ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે છે. થોડીવાર રહી આંખો ખોલે અને અંજલિ છાંટે.)
સ્વાહા...

(તરત જ પ્રકાશ બંધ થાય. સંગીત ધ્વનિથી વાતાવરણ ભરાઈ જાય. સ્હેજવાર પછી પ્રકાશ થાય અને શુક્રાચાર્ય મૃત અવસ્થામાં સૂતા છે. કય બે હાથ જોડી સામે ઊભો છે. દેવયાની બેબાકળી બની ઊભી છે. શુક્રાચાર્યની બાજુમાં પડેલું કમંડળ કય ઉઠાવે છે. અંજલિ ભરે છે, મંત્ર ઉચ્ચાર કરે છે, અંજલિ છાંટે છે અને શુક્રાચાર્ય આંખો ખોલી ધીમે ધીમે ઊભા થાય છે. કય-દેવયાની અતિ હર્ષિત થઈ પ્રણામ કરે છે.)

કય : આચાર્ય ! આપે મને મહાસંજીવની વિદ્યા રૂપી અમૃત આપી મારા જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે.

દેવયાની : ધન્યવાદ પિતાશ્રી !

(બંને ફરી પ્રણામ કરે અને શુક્રાચાર્ય આશિષ આપે - એ મુદ્રામાં સ્થિર. પ્રસન્નભાવ વ્યક્ત કરતું સંગીત રેલાય છે.)

(દૃશ્ય-4)

સ્થાન - અરણ્ય

સમય - સાંજ

(મંચની ડાબી તરફ એક બેઠક પર કય વિચારમાં ડૂબેલો બેઠો છે. થોડીવાર પછી ઇન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દ્ર : પુત્ર કય ! શું જોઈ રહ્યો છે ?

કય : (ઊભા થઈ, પ્રણામ કરી, એક નિઃશ્વાસ સાથે મોં બીજી તરફ ફેરવી, સ્હેજ આગળ વધીને)

જોઈ રહ્યો છું મારા હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ઢન્દ.

ઇન્દ્ર : કર્તવ્ય તરફ જુઓ, પુત્ર ! કર્તવ્ય તરફ.

કય : કર્તવ્ય તરફ જોઉં તો છળ દેખાય છે. એક નિર્દોષ મૃગશાવકની જળભરી આંખોમાં છળ ભરેલું મારું પ્રતિબિંબ તરંગિત થવું જોઈ રહ્યો છું.

ઇન્દ્ર : તરંગ કોઈ પ્રતિબિંબમાં નથી, કિન્તુ તમારા હૃદયમાં છે. આપના હૃદયને દૃઢ કરો અને દેવલોક પ્રતિ પ્રસ્થાનનો આરંભ કરો. સમય સાથે તરંગ એની જાતે જ શાંત થઈ જશે, કચ ! કર્તવ્ય-પથ તમારી પ્રતીક્ષા કરે છે. જાણું છું તમે હજારો કષ્ટ વેઠ્યાં છે ને તમારો અહીં આવવાનો ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થયો છે. હવે અહીં વધુ સમય વ્યતીત કરવો વ્યર્થ છે.

કચ : (વ્યંગ્ય હાસ્ય) વ્યર્થ ? આ એ જ તો સ્થાન છે, જ્યાં મને મારા જીવનની સાર્થકતાના દર્શન થયા છે.

ઇન્દ્ર : સાર્થકતા પોતાના સુખમાં નથી હોતી, સાર્થકતા હોય છે અન્યના કલ્યાણ હેતુ જીવનની આહુતિ આપવામાં. સાર્થકતા હોય છે પોતાના દાયિત્વ, પોતાના કર્તવ્યને નિભાવવામાં. નહીં કે વ્યક્તિગત સુખની ચિંતા કરતા કર્તવ્યથી દૂર ભાગવામાં.

પુત્ર કચ ! કર્તવ્યથી વિશેષ આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ મહાન નથી. જો દુરિત તત્ત્વ આ સંસાર પર શાસન કરવા લાગશે તો સર્વનાશ જ નિયતિ બની જશે. ને વળી, દેવલોક ઉપરાંત આ સમગ્ર સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે.

કચ : જીવનના ઋજુ-

કોમળ સ્પર્શની પ્રતિતિ મને દેવલોકમાં ક્યારેય નથી થઈ, દેવેન્દ્ર ! શું કર્તવ્ય પ્રેમ કરતાં વધુ મહાન હોય છે ? ને વળી, પ્રેમ અને કર્તવ્ય એકસાથે પણ નિભાવી તો શકાય છે ને ?

ઇન્દ્ર : કેટલાંક પ્રશ્નોની શોધ આપે સ્વયં કરવી પડશે, કચ ! અને જીવનમાં જો બધું જ સરળ હોત, પ્રાપ્ત થઈ જતું હોત, તો બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય કોઈ દ્રન્દ્ર હોય જ શા માટે ? મસ્તિષ્કમાં આંદોલન ઊઠશે જ, આ બ્રહ્માંડની ગતિવિધિ જ કંઈક એવી છે.

કચ : હું દેવાની સાથે છળ કેવી રીતે કરી શકું ? જ્યારે એને જ્ઞાત થશે કે મારું અહીંયા હોવું એક છળ માત્ર છે, તો એનું હૃદય...

ઇન્દ્ર : એ એનું દુર્ભાગ્ય છે કે એ આચાર્ય શુકની

પુત્રી છે. એને પ્રતાડિત કરીને મને પણ કોઈ આનંદ નથી થતો. પરંતુ ક્યારે ક્યારે આપણે એ કર્મ પણ કરવા પડે છે, જેનાથી આપણે પોતાની જાતને જ વધુ દુઃખી કરીએ છીએ.

કચ : પરંતુ...

ઇન્દ્ર : કચ ! હજી તો વ્યથાનો આરંભ જ થયો છે. હું તમારા ગમે તેટલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપું, તો પણ તમારી દ્વિધાનો અંત નહીં લાવી શકું. કારણ કે આ હૃદય અન્યના દીધેલા ઉત્તરથી ક્યારેય શાંત નથી થતું.

પોતાના પ્રશ્નોની શોધ સ્વયં કરો. અમે આશા રાખીશું કે આપ આપના કર્તવ્ય-પથ પર સુસ્થિર થાઓ. દેવલોક આપની પ્રતીક્ષા કરશે.

(ઇન્દ્ર જાય છે.)

કચ : વાસ્તવ તો એ છે કે માનવ જ્યારે બીજાની સાથે છળ કરે છે ત્યારે ક્યાંક ને ક્યાંક પોતાની સાથે પણ છળ કરે જ છે. ક્યારેક તો લાગે છે કે કર્તવ્ય સ્વયં પણ એક છળ તો નથી ને ?

(આકાશ તરફ જોઈ કચ સ્થિર અને વિચારગ્રસ્ત ઊભો છે. દેવાની ધીમા પગે પ્રવેશ કરી, પાસે આવી ઊભી રહે છે.)

દેવાની : સખા ! કોઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા લાગો છો.

(એના તરફ જોયા વગર એક ઊંડા નિઃશ્વાસ સાથે થોડો દૂર જાય છે.)

કચ : ના. હું કોઈ વિચારમાં નથી. જરા એમ જ અહીં બેઠો હતો.

દેવાની : ઠીક છે. પણ હવે આશ્રમમાં ચાલો. રાત્રિનો સમય છે અને આ અરણ્ય તમારા માટે સુરક્ષિત નથી.

(દેવાની તરફ ફરી, નિમિલિત નેત્રે હાથ જોડીને)

કચ : દેવાની ! આજ્ઞા આપો તો દાસ દેવલોક પ્રતિ પ્રયાણ કરે. આજે મારો આશ્રમ નિવાસ પૂરો થયો. મને આશીર્વાદ આપો કે, જે વિદ્યા શીખ્યો છું, તે

ઉજ્જવળ રીતે અંતરમાં સદા જાજવલ્યમાન રહે.

(દેવયાની થોડીવાર સ્તબ્ધ બની કચની સામે જોઈ રહે છે, આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવતા, નીચે જોઈ, સહેજ સ્મિત કરી.

દેવયાની : કચ, તમારી હજાર વર્ષની દુઃસાધ્ય સાધના આજે સિદ્ધ થઈ. આચાર્ય શુક પાસેથી સંજીવની વિદ્યા પામનાર તમે એક માત્ર આ વિશ્વમાં છો. પરંતુ બીજી કશી કામના નથી ?

કચ : ના દેવી ! બીજી કશી કામના નથી. મારા મનમાં. મારા સર્વ મનોરથ પૂરા થયા. આજે મારું જીવન સંપૂર્ણ કૃતાર્થ થયું.

દેવયાની : તો ઉત્તર મસ્તકે ઇન્દ્રલોકમાં પ્રસ્થાન કરો, કચ ! સ્વર્ગપુરીમાં આનંદધ્વનિ ઊઠશે, મંગલ શંખ વાગશે, સુરાંગનાઓ નંદનવનની મંદાર મંજરીની પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે, અપ્સરા અને કિન્નરીઓ હર્ષધ્વનિ કરશે.

અહીં તમારા દિવસો કઠોર અધ્યયનમાં ગયા. આશા રાખું સ્વર્ગમાં ગયા પછી અહીંની ત્રુટીઓ તમને યાદ નહીં આવે.

કચ : દેવયાની ! આ વનભૂમિને હું મારી માતૃભૂમિ માનું છું, આ અરણ્ય, નદી, આશ્રમ, ગયો અને... અને આપ સ્વયં દેવી ! જેમના થકી હું આજે જીવિત છું, મારા સમગ્ર જીવન સાથે આપ સૌ ગૂંથાયેલા છો.

પરંતુ આજે તો આપે આપના કલ્યાણમય હાસ્યથી આ દાસને પ્રસન્નચિત્ત વિદાય આપવી પડશે, દેવી !

દેવયાની : સખા ! આ દેવલોકને ને દાનવલોક બધું જ ભૂલી આપણા મુઘ ડૈયાં આ વનસ્થાયા સાથે મેળવી દઈ અભિનવ સ્વર્ગ ન રચી શકીએ ? તમારો અધ્યયનકાળ પૂરો થયો છે અને મેં તમારા હૃદયમાં કેટલીયે વાર જોયું છે. તેથી જ સ્ત્રી હોવા છતાં હું પોતે જ કહું છું કે, હે ! તપોધન ! તમે હવે વિધિવત્ મંત્રપુરઃસર મારું પાણિગ્રહણ કરો.

કચ : નહીં... નહીં... દેવયાની ! તમે ગુરુપુત્રી હોવાથી મારે ધર્મથી સદા પૂજવા યોગ્ય છો.

દેવયાની : કચ...!

કચ : નહીં... સખી ! હું પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છું કે મહાસંજીવનીવિદ્યા ઉપાર્જન કરી દેવલોકમાં પાછો ફરીશ.

દેવયાની : તો શું આ બધી છલના અને આ છન્નવેશ... કચ ! આટલા વર્ષોનો તમારો સંગ... તમારી

વાતો... બધું જ માત્ર છળ... !

અર્થાત્ અસુરો, મહારાજ વૃષપર્વા ને પે'લી રાજકુમારી શર્મિષ્ઠા પણ... બધાં જે કહેતા એ જ સત્ય હતું... ને હું જ અજ્ઞાત... કચ... ! જગતમાં શું કેવળ વિદ્યા જ દુર્લભ છે અને પ્રેમ એટલો સુલભ ? હે સખા ! રમણીનું મન પણ હજારો વર્ષની સાધનાનું જ ધન છે.

કચ : આપણું સખ્ય પ્રેમથી અધિક મૂલ્યવાન છે, સખી ! સંજોગ અને નિયતિ આપણા વિવાહને અનુકૂળ નથી, દેવી !

દેવોને સંજીવની વિદ્યા અર્પણ કરી નવું દેવત્વ અર્પીશ ત્યારે મારા પ્રાણ સાર્થક થશે. મને ક્ષમા કર. દેવયાની, મને ક્ષમા કર.

દેવયાની : ક્ષમા ! (અટકીને, ક્રોધમાં) હવે ક્ષમા કેવી મારા મનમાં. હવે સમજાયું કે મારા માધ્યમે પિતાના હૃદયમાં પેસી વિદ્યા શીખવી હતી તમારે. એક સાધન માફક મારો ઉપયોગ કર્યો અને હવે મારા પ્રેમની પણ અવહેલના... ?

(અતિશય દુઃખ અને ક્રોધમાં) જા, તને મારો અભિશાપ છે - જે વિદ્યાને ખાતર તું મારી અવહેલના કરે છે તે વિદ્યા તને પૂરેપૂરી વશ નહીં વર્તે. તું કેવળ એનો ભાર ઉપાડીશ, એનો ઉપભોગ નહીં કરી શકે, કોઈને શીખવી નહીં શકે, એનો પ્રયોગ નહીં કરી શકે. કોઈને જીવિત નહીં કરી શકે. જા...

કચ : નહીં... દેવયાની... નહીં...

દેવયાની : જાઓ..

(ખૂબ જોરથી રડી પડે છે. રુદન સાથે ફસડાઈ પડે છે. કચ એને ઊભી કરવા એની તરફ વળે છે. દેવયાની ચીસ પાડી ઊઠે છે.)

પિતાશ્રી...

(કચ ઊભો થઈ જાય છે અને દુઃખ સાથે જતો રહે છે. ધીમે ધીમે અંધકાર અને દેવયાનીનાં ડૂસકાં સંભળાય છે. થોડીવાર પછી ડૂસકાં શમે.)

અંક-૩

દૃશ્ય-૧

સ્થળ - અરણ્ય

(નદીનો વહેવાનો અવાજ સંભળાય છે. મંચની એક તરફ દેવયાની નિરાશ ભાવે મૌન બેઠી છે. એના હાથમાં લાલ ચૂંદડી છે. દૃષ્ટિ સ્થિર છે. બીજી તરફ શર્મિષ્ઠા અને

એની દાસીઓ આંખે પાટો બાંધી એકબીજાને પકડવાનો દાવ રમી રહ્યાં છે. એમના આનંદનો સ્વર ઊઠી રહ્યો છે. એમાં કેટલીક આશ્રમવાસી કન્યાઓ પણ છે. આંખે પાટો બાંધેલી દાસી શર્મિષ્ઠાને પકડે છે. એનો દાવનો વારો આવે, થોડીવાર બધાને પકડવાનો દાવ આપી, પાટો ખોલી નાખે.)

શર્મિષ્ઠા : ચાલો હવે નદીમાં સ્નાન કરીએ અને જોઈએ કે ડૂબકી લગાવી દૂર સુધી કોણ જઈ શકે છે ? (પાર્શ્વ સંગીતના તાલે નૃત્યના લયમાં બધા જળક્રીડા કરે છે. હસવા-બોલવા વાતો કરવાના અવાજો આવે છે. એક ઋષિકન્યા દેવયાની પાસે આવે છે.)

ઋષિકન્યા : દેવયાનિ ! થોડીવાર આવ ને, બધા જળક્રીડાનો ખૂબ આનંદ લઈ રહ્યા છે. (એની પાસે બેસીને) આજ કેટલાય સમય પછી તો તમે બહાર નીકળ્યાં છો. ગુરુદેવ આપના માટે ખૂબ ચિંતિત છે. એમના કહેવાથી જ આજે અમે બધા અહીં ખાસ આવ્યા છીએ કે જેથી આપનું મન લાગે. આમ ક્યાં સુધી બેસી રહેશો ? જે કાંઈ બન્યું તે ભૂલી જાઓ. ને આ વસ્ત્રને છોડો હવે...

(શર્મિષ્ઠા એ તરફ આવે છે. દેવયાનીના હાથમાંથી સુંદરી એક ઝટકો મારી ખેંચી લે છે ને કટાક્ષમાં બોલે છે.)

શર્મિષ્ઠા : ને ઉપવસ્ત્ર કોઈ પ્રેમથી અપાયેલી ભેટ તો છે નહીં. અરે...રે.. પણ એમાં સખી, તારો પણ કોઈ વાંક નથી. કોઈ છળ-કપટમાં પણ આવું સુંદર વસ્ત્ર આપે તો છૂટે કેમ?

(શર્મિષ્ઠા કટાક્ષમાં હસે છે. એની પાછળ આવેલી અન્ય દાનવકન્યાઓ પણ હસે છે. દેવયાની ઊભી થઈ એના હાથમાંથી વસ્ત્ર ખેંચે છે.)

અરે... અરે... એની પાછળ સ્વર્ગલોકમાં જ જતું રહેવું હતું ને...

(વસ્ત્ર હવામાં લહેરાવીને)

આ વખતે સ્વર્ગલોક પર ચડાઈ થાય ત્યારે પિતાશ્રી પાસે કચનું મસ્તક ભેટમાં મારા માટે લઈ આવવા કહીશ.

દેવયાની : શર્મિષ્ઠા... ?

શર્મિષ્ઠા : તું તો ચૂપચાપ પડી રહે. તારા કારણે અમે ખૂબ સહન કર્યું છે. શત્રુને આશ્રમમાં રાખ્યો. જીવિત કરાવ્યો ને પાછી દાનવલોકની શક્તિ ગણાતી વિદ્યા પણ

અપાવી દીધી. રહેવું છે અમારા આશ્રયે ને પ્રેમ બીજાની સાથે ?

દાસી : રાજકુમારી... ! મહારાજને ખબર પડશે તો તમને જ....

શર્મિષ્ઠા : જે થાય તે હું આનું મોં જોવા નથી ઇચ્છતી.

ઋષિકન્યા : રાજકુમારી ! તમે શું બોલી રહ્યા છો ? ગુરુપુત્રીનું અપમાન...

શર્મિષ્ઠા : એ એને જ લાયક છે. અપમાન તો એનું કચ સારી રીતે કરીને ગયો છે.

(જોરથી હસે છે. એની સાથે અન્ય દાસીઓ પણ હસે છે.)

દેવયાની : શર્મિષ્ઠા...

(શર્મિષ્ઠાને એક ઝાપટ લગાવી દે છે. શર્મિષ્ઠા સામે મારવા લાગે છે. દાસીઓ પણ જોડાય છે. ઝપાઝપી થઈ જાય છે. શર્મિષ્ઠા દેવયાનીને એક ધક્કો મારી પાડી દે છે. શર્મિષ્ઠા અને એની દાસીઓ જતી રહે છે.)

ઋષિકન્યા : દેવયાનિ ! ઘરે ચાલો. આજે રાજકુમારીની મતિ ભ્રમિત થઈ ગઈ છે. નહીં તો આવું ન બને.

(એને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ દેવયાની ઊઠતી નથી.)

દેવયાની : (ગંભીર સ્વરે) પિતાશ્રીને અહીં બોલાવી આવો.

ઋષિકન્યા : ગુરુદેવ આવશે તો અનર્થ થઈ જશે. આપ શાંત થઈ, ઘરે ચલો.

દેવયાની : (ક્રોધમાં) પિતાશ્રીને બોલાવી લાવો. (ઋષિકન્યા ઊભી થઈ ચાલવા લાગે છે.)

અને કહેજો કે હવે પછી દેવયાની આ નગરમાં ક્યારેય પાછી નહીં આવે.

ઋષિકન્યા : કિન્તુ દેવ...

(ઋષિકન્યા કશુંક બોલવા જાય છે. એને અટકાવીને)

દેવયાની : જાઓ.

(એ દોડતી જાય પછી દેવયાની થોડીવાર એ જ અવસ્થામાં પડી રહે છે. હસ્તિનાપુરના મહારાજ યયાતિ હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ સાથે પ્રવેશ કરે છે. દેવયાનીને પડેલી જુએ છે. એ તરફ જઈને)

યયાતિ : દેવી... ! આપ કોણ છો ? અને આ

અવસ્થામાં આપ અહીં... ? શું કોઈ આપત્તિમાં છો ? હું આપની કોઈ સહાયતા કરી શકું ?

(દેવયાની સહેજ ઊભા થવાનો પ્રયાસ કરે છે, યચાતિ એને સહાયતા કરવા હાથ લંબાવે છે અને એનો હાથ પકડી પ્રયત્નપૂર્વક દેવયાની ઊભી થાય છે. એટલામાં શુક્રાચાર્ય, વૃષપર્વા, શર્મિષ્ઠા, અન્ય દાસીઓ, અસુરો અને ઋષિકન્યા પ્રવેશે છે.)

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી... !

દેવયાની : (આગળ આવીને) હવે મારાથી આ નગરમાં નહીં રહી શકાય. જ્યાં આપણું માન ન હોય ત્યાં એક ક્ષણ પણ ઊભા રહેવાની જરૂર નથી.

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી... ! મેં અહીં જે કાંઈ બન્યું તે જાણ્યું છે. હવે તો હું પણ અહીં રહેવા તૈયાર નથી..

વૃષપર્વા : રાજકુમારી શર્મિષ્ઠાએ અનર્થ કર્યો છે. એને એની સજા અવશ્ય મળશે. ગુરુદેવ ! દાનવલોક છોડીને જવાની વાત ન કરો. દેવયાની જે કહેશે એ સજા શર્મિષ્ઠાને હું આપીશ.

(દેવયાની પાસે જઈ, બે હાથ જોડી, નીચે બેસી.)

પુત્રી દેવયાની ! હું ક્ષમા માગું છું. કૃપા કરી શાંત થઈ જાઓ. તમે જે સજા આપશો, એ શર્મિષ્ઠા ભોગવશે, હું વચન આપું છું.

દેવયાની : (અતિ ક્રોધાવેશમાં શર્મિષ્ઠા સામે જોતાં) તો વચન આપો કે આપની આ અભિમાની રાજકન્યા એની હજાર દાસીઓ સમેત આજીવન મારી દાસી બનીને રહેશે.

શર્મિષ્ઠા : ક્યારેય નહીં....

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી...! તું આ શું બોલી રહી છે ? આ વાત સ્વીકાર્ય નથી.

વૃષપર્વા : સ્વીકાર છે. રાજકુમારી શર્મિષ્ઠા એની હજાર દાસીઓ સમેત આપનું દાસત્વ સ્વીકારશે, ગુરુપુત્રી!

શર્મિષ્ઠા : નહીં... પિતામહારાજ... આ શક્ય નથી.

વૃષપર્વા : હું પિતા પણ છું અને મહારાજ પણ છું.

હજારો દાનવરાજાઓ ઇન્દ્રાસનની પ્રાપ્તિ માટે નિષ્ફળ ગયા છે. આજે સ્વર્ગલોક પર દાનવોનું આધિપત્ય પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યું છે. એવા સમયે આપની આ ભૂલ ક્ષમા થઈ શકે એમ નથી. દાનવરાજ્યને માટે આપે આ બલિદાન આપવું જ રહ્યું.

પુત્રી દેવયાની ! હવે શાંત થાઓ અને નગરમાં પધારો. આપનું પૂર્ણ સન્માન જળવાઈ રહે એનું ઉત્તરદાયિત્વ મારા માથે રહેશે.

યચાતિ : વચ્ચે બોલવા માટે ક્ષમા ચાહું છું. મહારાજ. (શુક્રાચાર્ય તરફ આગળ વધીને)

પ્રણામ આચાર્ય ! હું હસ્તિનાપુરનો રાજા યચાતિ છું.

શુક્રાચાર્ય : મહારાજ યચાતિ...! કલ્યાણમસ્તુ !

યચાતિ : હું છેલ્લા કેટલાક

દિવસોથી મૃગયા અર્થે આ અરણ્યમાં ફરી રહ્યો છું. એમને ઉઠવામાં સહાય કરતાં અનાયાસ જ એમનો જમણો હાથ મેં ગ્રહણ કર્યો હતો. આપની આજ્ઞા હોય તો દેવી સમાન આપની પુત્રી દેવયાનીને હસ્તિનાપુરની મહારાણી તરીકે સ્થાપી મારા રાજ્યનું સન્માન વધારવા ઇચ્છું છું. એમના આગમનથી હસ્તિનાપુર ભાગ્યવાન બનશે.

શુક્રાચાર્ય : (હર્ષભર્યા સ્વરમાં) મહારાજ... આપ તો આર્યાવર્તના કુળવાન મહાન રાજા છો. આ તો મારી પુત્રીનું સૌભાગ્ય છે કે આપ સ્વયં એનું પાણિગ્રહણ કરવા ઇચ્છો છો.

વૃષપર્વા : આ વિવાહ તો દાનવ અને માનવલોકનો ઉત્સવ બની રહેશે, મહારાજ !

(લગ્ન મંત્રોચ્ચાર સાથે વાતાવરણ પ્રસન્નતાભર્યું બની જાય છે. શુક્રાચાર્ય દેવયાનીનો હાથ યચાતિના હાથમાં આપે છે. ઋષિકન્યાઓ જયમાળા લઈ આવે છે. દેવયાની-યચાતિને જયમાળા પહેરાવે છે. વૃષપર્વા શર્મિષ્ઠાનો હાથ દેવયાનીને સોંપે છે. શુક્રાચાર્ય અને વૃષપર્વાના આશીર્વાદ લઈ યચાતિ-દેવયાની આગળ ચાલે છે, એની પાછળ નતમસ્તક શર્મિષ્ઠા અને એની પાછળ દાનવ દાસ-દાસીઓ ચાલે છે. એમનું પ્રસ્થાન થતા સંગીત અને પ્રકાશ

ધીમે ધીમે બંધ થાય છે.)

દૃશ્ય-2

સ્થળ : હસ્તિનાપુરનો મહેલ

(મંગળધ્વનિ સંભળાય છે. દાસીઓ પુષ્પથી યયાતિ-દેવયાનીનું સ્વાગત કરે છે. રાજમાતા મંચની મધ્યમાં સ્વાગત થાળ લઈ ઊભા છે. તિલક કરી બંનેનું સ્વાગત કરે છે. બંને પ્રણામ કરે છે.)

રાજમાતા : સૌભાગ્યવતી ભવ, પુત્રી ! હસ્તિનાપુરમાં આપનું સ્વાગત છે.

(દાસીને સંબોધી)

હસ્તિનાપુરની મહારાણીને અંતઃપુરમાં એમના કક્ષમાં લઈ જાઓ.

(દેવયાની દાસી સમેત જાય છે. રાજમાતા શર્મિષ્ઠા તરફ જોઈ રહે છે.)

યયાતિ : એ દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી છે, માતા.

રાજમાતા : સાક્ષાત્ અગ્નિ સાથે વિવાહ કર્યા છે અને ઉપરથી દાનવકન્યારૂપી દાવાનળ ! પુત્ર ! આ વિવાહ તો હસ્તિનાપુરના ભવિષ્ય વિશે ચિંતિત કરે એવા છે.

યયાતિ : ના... મા... આ એવા વિવાહ, એક એવું ગઠબંધન છે; જેનાથી હસ્તિનાપુર વધુ સુરક્ષિત બનશે.

રાજમાતા : સુરક્ષિત... ? એ કેવી રીતે ?

યયાતિ : દેવ-દાનવ યુદ્ધો વિશે તો આપ અજાણ નથી જ. દેવાસુર યુદ્ધમાં માનવજાતિ સદા દેવોના પક્ષે રહી છે. મારા પિતા મહારાજ નહુષ પણ ઇન્દ્રના મિત્ર રહ્યા છે. હું પણ સતત ઇન્દ્રના પક્ષે રહ્યો છું. દેવો પણ માનવોને અનુકૂળ રહ્યાં છે, સહાયતા કરી છે.

પરંતુ હવે સમય બદલાઈ રહ્યો છે. શુક્રાચાર્યની સંજીવનીવિદ્યાને કારણે દાનવો શક્તિશાળી બન્યા છે. ઇન્દ્ર એનો તોડ કાઢવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે. કચની વાયકા તો આપના કાન સુધી પહોંચી જ હશે. સંભવ છે કે ભવિષ્યમાં દેવલોક પર દાનવોનું આધિપત્ય સ્થપાય. સંભાવના તો એ પણ ખરી કે દાનવો આ તરફ પણ યુદ્ધે ચડે. એવા સંજોગોમાં દાનવગુરુ અને દાનવરાજની કન્યાઓ આપણા અંતઃપુરમાં હોય તો તેઓ માનવલોક પર યુદ્ધનો વિચાર કરે નહીં. દેવો તો આપણને અનુકૂળ છે જ, દાનવો પણ માનવજાતિ સાથે અનુકૂળ વર્તે એના માટે આ વિવાહથી ઉત્તમ માર્ગ બીજો કયો હોઈ શકે ?

રાજમાતા : માનવજાતિ તો સુરક્ષિત થઈ જશે, કિન્તુ

તારા આંતરજીવનને દ્વન્દ્વભૂમિ ન બનાવવી હોય તો આ દાનવકન્યાથી દૂર રહેવામાં જ તારું કલ્યાણ છે.

યયાતિ : માતા, શુક્રાચાર્યએ પણ વિદાય સમયે એ જ વાત કહી કે શર્મિષ્ઠા એક રાજકન્યા છે, એને પૂર્ણ માન-સન્માન આપવું, પરંતુ આપની સહગામિની ક્યારેય ન બનાવવી.

રાજમાતા : આચાર્યએ સત્યવચન કહ્યું.

યયાતિ : હું એ વચન સદા સ્મરણમાં રાખીશ. પ્રણામ...

રાજમાતા : યશસ્વી ભવ !

દૃશ્ય-3

(એક દાસી શર્મિષ્ઠાના કેશ ગૂંથી રહી છે. એની બાજુમાં પાણીનો કળશ છે. બીજી દાસી ફૂલોની વેણી બનાવી રહી છે. ત્રીજી દાસી દોડતી આવે છે.)

દાસી-3 : પ્રણામ કુમારી ! મહારાણી દેવયાનીએ બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.

(શર્મિષ્ઠા પાસે પડેલ કળશનો એના તરફ ધા કરતી ઊભી થાય છે.)

શર્મિષ્ઠા : મારું દુઃખ તને ઓછું લાગે છે કે આવા સમાચાર આપવા દોડી આવો છો ?

દાસી-1 : પોતાના દુઃખને આમ ક્યાં સુધી રડતા રહેશો રાજકુમારી ? ત્યાં ગુરુપુત્રી મહારાણી બની ને હવે રાજમાતા પણ અને તમે એનું દાસત્વ ક્યાં સુધી કરશો ?

શર્મિષ્ઠા : બીજું થઈ પણ શું શકે ? જીવનભરનું દાસત્વ જ મારી નિયતિ છે. દાનવ રાજ્યના કલ્યાણ અર્થે પણ મારે મારી આ નિયતિને સ્વીકારવી જ રહી.

દાસી-1 : ઇચ્છો તો નિયતિને બદલી પણ શકો.

શર્મિષ્ઠા : દેવયાની મને ક્યારેય મુક્ત નહીં કરે.

દાસી-1 : મુક્તિ નહિ, પરંતુ એક નવું બંધન... મહારાજ યયાતિ સાથે.

શર્મિષ્ઠા : એ મારો સ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકે ? આચાર્ય શુક્રએ વિદાય ક્ષણે મારાથી દૂર રહેવાની વાત કહી છે, એ તું ભૂલી કેમ જાય ?

દાસી-1 : તમારી પાસે એ ન આવી શકે, પરંતુ તમે તો એમની પાસે જઈ શકો છો ને ?

શર્મિષ્ઠા : તું શું કહેવા માગે છે ?

દાસી-1 : ન ભૂલો કે તમે નૃત્ય-સંગીતમાં સ્વર્ગની આપ્સરાઓને પણ માત આપી શકો એવા કુશળ છો.

તમારી કલાને આમ છુપાવી ન રાખો રાજકુમારી. નૃત્ય તો પ્રસ્તુત થવા માટે જ હોય છે. કલાનું સંમોહન એવું લહેરાવો કે મહારાજ યયાતિનું હૃદય પ્રસન્નતા, આકર્ષણથી ભરાઈ જાય. ને એ હૃદયમાં વહેવા ધો પ્રેમની સુંદર-મધુર ધારા. વહી જશે બધા વચનો-શબ્દો એ ધારામાં. તમારા સિવાય અન્ય કોઈને એમની સ્મૃતિમાં ન આવવા ધો. મહારાજ અભિભૂત થાય ત્યારે પુત્રસુખની કામના કરો ને એવા પુત્રને જન્મ આપો કે દાનવકુળની એક ધારા માનવલોક પર શાસન કરે.

શર્મિષ્ઠા : (અટ્ટહાસ્ય સાથે) વાહ રે મહારી વ્હાલી! શું વાત છે રાજપરિવારમાં રહીને દાસીઓ પણ હવે રાજનીતિ રમવા લાગી.

(દીર્ઘ શ્વાસ લઈ) વાત તો તારી સાવ સાચી છે. દેવયાનીને એના દુર્ભાગ્ય પર યોધાર આંસુએ રડતી તો કરવી જ પડશે.

(દૃઢ આત્મવિશ્વાસ સાથે નિર્ણયાત્મક સ્વરમાં) નૃત્ય-સંગીત ઉત્સવની વ્યવસ્થા કરો અને મહારાજ યયાતિને નિમંત્રણ પાઠવો, ને પછી હું છું ને દેવયાની છે.

દૃશ્ય-4

(મંચની એક તરફ શર્મિષ્ઠા નૃત્ય કરી રહી છે. કેટલીક દાસીઓ નૃત્યમાં સંગત આપે છે. એક તરફ યયાતિ નૃત્ય જોતા બેઠા છે. શર્મિષ્ઠા નૃત્ય કરતા-કરતા યયાતિની નજીક આવે છે. યયાતિ ઊભા થાય, ધીરે-ધીરે શર્મિષ્ઠા સાથે નૃત્યમાં તાલ મેળવવા લાગે અને છેવટે બંને એકબીજામાં તલ્લીન થતાં એક સાથે એકતાલે નાચવા લાગે. શર્મિષ્ઠા યયાતિનો હાથ પકડી એક બેઠક પર બેસાડે છે. એની પાસે નીચે પોતે બેસી પ્રણામ કરે છે. યયાતિ એને ઊભી કરે છે. પોતાની પાસે બેસાડે છે.)

યયાતિ : દેવી ! હું પ્રયાસ કરીશ કે મહારાણી દેવયાની આપને દાસત્વના બંધનમાંથી મુક્ત કરે.

શર્મિષ્ઠા : પ્રભુ ! હું મુક્તિની નહિ, માતૃત્વની કામના કરું છું. આપ સમાન યશસ્વી રાજા થકી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તો એ મારું પરમ સૌભાગ્ય બની રહેશે.

યયાતિ : કિન્તુ... દેવી ! આચાર્ય શુકના શબ્દો આપણી વચ્ચે છે.

શર્મિષ્ઠા : મારા પર આપનો અધિકાર સ્વયં સિદ્ધ છે. હું દેવયાની સાથે કન્યાશુલ્કમાં આવેલી છું. દેવયાની સાથે જ આપે મારો સ્વીકાર કર્યો છે અને વળી મને કોઈ

અધિકાર કે સ્થાનની કામના નથી. આપનો સ્નેહ મારું સર્વસ્વ બની રહેશે. સ્વામી !

યયાતિ : દેવી !

(સંગીતનો સ્વર રેલાય છે. યયાતિ ઊભા થાય છે. શર્મિષ્ઠા એના ચરણસ્પર્શ કરે છે. યયાતિ હાથ પકડી ઉઠાવે છે. બંનેની દૃષ્ટિ મળે છે. ચહેરા પર પ્રસન્નતા પથરાય છે. નૃત્યમાં સંગત આપતી દાસીઓ બંને ફરતી નૃત્ય કરવા લાગે. ધીમે ધીમે પ્રકાશ બંધ થાય છે. સંગીત ધીમે-ધીમે બંધ થાય છે.)

દૃશ્ય-5

(કેટલીક દાસીઓ કૂલોની માળા, આસોપાલવના પાનના તોરણ બનાવી રહી છે. કેટલીક સાજ-સજ્જા કરી રહી છે. દીપ પ્રગટાવી રહી છે. બે દાસીઓ દેવયાનીનો શૃંગાર કરી રહી છે.)

દાસી-1 : (ઉતાવળે પ્રવેશ કરીને) મહારાણી ! મહારાજ નગરદ્વારે પહોંચી ગયા છે. નગરજનો એમનો જય જયકાર કરી સ્વાગત કરી રહ્યાં છે. આર્યાવર્ત પર એમની વિજયપ્રાપ્તિ, પ્રજામાં ઉત્સવ ઋતુ બની ગઈ છે.

દેવયાની : આ કક્ષને એવો સજાવો કે જાણે આકાશ એની બધી નિહારિકાઓને લઈને અહીં ઊતરી આવ્યું હોય.

(નેપથ્યે શરણાઈ-નગારા સાથે હર્ષનાદ સંભળાય છે.)
અરે... મંજરી સ્વાગત માટે થાળ જલ્દી લાવ...

મહારાજ હવે આવવા જ જોઈએ.

(દાસી થાળ આપે છે. દેવયાની પ્રસન્ન મુદ્રામાં સ્વાગત માટે પ્રતીક્ષા કરતી ઊભી રહે છે. દાસીઓ ફટાફટ પુષ્પો-પાર્શો-દીપ સજાવી દેવયાનીની આસપાસ ઊભી રહી જાય છે. શરણાઈ-નગારાનો નાદ ધીમે ધીમે મંદ પડે છે અને પછી સૂત્રકાર. દેવયાની જરા વ્યાકૂળ બને છે.)

અરી... સુનંદા... ! જરા જઈને જોતો ખરી કે શું થયું, આમ અચાનક બધું શાંત કેમ થઈ ગયું ? ને કોઈ દાસી હજી સંદેશ કેમ લઈને નથી આવતી ?

(સુનંદા થોડા ડગલા આગળ ચાલે ત્યાં જ સામેથી એક દાસી હાંફતી હાંફતી આવે અને નતમસ્તક નિરાશ ભાવે દેવયાની સામે ઊભી રહે છે.)

દાસી : સ્વામિની... !

દેવયાની : શું થયું ? મહારાજ ક્યાં છે ?

દાસી : દેવી... ! કશુંક અનર્થ...

દેવયાની : વાત શું છે એ બોલ ?

દાસી : દાનવરાજ કન્યાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.

દેવયાની : શર્મિષ્ઠાએ ?

દાસી : જી...

દેવયાની : કિન્તુ એ તો હજી અવિવાહિતા છે. ને સમય પણ ઘણો ગયો, હું એને મળી જ નથી. મારા પુત્રો અને મહારાજ સાથે જીવનમાં એવી ગૂંથાઈ ગઈ કે એનું જાણે વિસ્મરણ જ થઈ ગયું.

ખેર... આનંદની વાત છે કે એને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ, પણ અત્યારે એ બધી વાત છોડ અને એ કહે કે મહારાજ ક્યાં છે ?

દાસી : (ખચકાતા) ક્ષમા ચાહું છું દેવી... ! પણ... હું... શું... કેમ... મહારાજ...

દેવયાની : (ગંભીર સ્વરે) નિર્ભય બની, સ્પષ્ટ અને સીધી વાત કર. મહારાજ ક્યાં છે ?

દાસી : દેવી... ! લાગે છે કે આપણે આ રાજભવનની ઘટનાઓથી સાવ અજાણ જ રહ્યાં છીએ. ખબર નહિ કેટલા રહસ્યોને છુપાવીને આ મહાલયો ઊભા છે. બધું જ અકળ, છળભર્યું દેખાય છે.

દેવયાની : (ક્રોધ અને દુઃખના મિશ્રિત સ્વરે) મહારાજ ક્યાં છે ?

દાસી : એ સીધા દેવી શર્મિષ્ઠાના મહેલ તરફ ગયા.

દેવયાની : મહેલ... ?

દાસી : નદીના સામે કિનારે, ઉદ્યાનની પાછળ એક રંગમહેલ બનાવવામાં આવ્યો છે, જે મહારાજે શર્મિષ્ઠાને ભેટ કર્યો છે. મહારાજ નગરપ્રવેશ કરી આ તરફ જ આવતા હતા. કિન્તુ પુત્રપ્રાપ્તિના સમાચાર એમને એ તરફ દોરી ગયા.

(દેવયાનીના હાથમાંથી થાળ પડી જાય છે. એ ધીમે ધીમે પાછાં ડગલાં ભરી એક આસન પર બેસી જાય છે. એકધારા તીવ્ર શ્વાસ લેતી અંદરના ક્રોધ અને દુઃખ શમાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. એક બીજી દાસી એની પાસે જઈને, ખભે હાથ મૂકીને.

દાસી : દેવી...

દેવયાની : એકાંત...

દાસી : દેવી... કદાચ મહારાજ એમ જ... સંભવ છે કે કોઈ અન્યથી એને પુત્ર...

દેવયાની : (ઉચ્ચ સ્વરે) એકાંત...

(દાસીઓ જતી રહે છે. દેવયાની એક પછી એક શૃંગાર-આભૂષણો ઉતારી નીચે અન્યમનસ્કભાવે નાખે છે. કારુણ્યભાવે એની આંખો છલકાય છે અને ધીમે ધીમે રડવા લાગે છે. ડૂસકાં વધે. કેટલી વાર પછી ડૂસકાં શમે, એ શાંત અને સ્થિર બને. પ્રકાશ રાત્રિના સમયમાં પલટાતો જાય. અંધકાર થાય, પછી વહેલી સવારનો ધીમો ઉજ્જવળ પ્રકાશ થાય. દેવયાની એ જ અવસ્થામાં સ્થિર બેઠી છે. પ્રકાશ સંપૂર્ણ પથરાય અને શુક્રાચાર્યનો પ્રવેશ.)

દેવયાની : પિતાશ્રી કોઈ એવી વિદ્યા શોધી લાવો, જે માનવીના હૃદયમાં પ્રેમને જીવિત કરી શકે, કોઈ એવી વિદ્યા જે છળનો નાશ કરી શકે. કોઈ એવી વિદ્યા જે પ્રેમ અને છળ વચ્ચેનો ભેદ દૃષ્ટિ પડતા જ પરખાવી શકે, એવી વિદ્યા જે સત્તાની લાલસા કરતાં જીવનના મૂલ્યને વધારે કીમતી બનાવી શકે, વિદ્યા જે નિર્દોષ નિષ્પાપ વ્યક્તિને દેવ-દાનવ-માનવ સૌના છન્નવેશથી બચાવી શકે. હૃદયને સત્ય, પ્રેમ, અને કરુણાથી પરિપ્લાવિત કરી શકે.

મૃત્યુનો ડર શું ? ક્ષણમાત્રનું જીવન ભલે ને હોય, પણ એ પ્રેમ અને આનંદથી છલકતું હોય તો એ લાલસા ભરેલા અનંત વર્ષો કરતા તો અતિ સુખદાયક છે. તમારી સંજીવની વ્યક્તિને પુનર્જીવિત કરે છે, પણ હૃદયને જીવિત કરતી નથી. એ તો સદાકાળ જાણે મરેલું જ છે.

ને પિતાશ્રી ! શું દેવ ? શું દાનવ ? ને શું માનવ ? ને એ કેવું ઇન્દ્રાસન જે એક ઋજુ-નિષ્પાપ મુગ્ધાના હૃદય સાથે છળ કરી ટકાવવાનું હોય ? ને એ કેવું સામ્રાજ્ય જેના મહારાજ પોતાની પત્નીના આત્મગૌરવની, આત્મઅભિમાનની ચિંતા જ ન કરે ?

ને આપ આ એવી કઈ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી આવ્યા છો કે જેની આસપાસ છળની જાળ ગૂંથાઈ ગઈ. આ સંજીવની રાજ્યસત્તાની લાલસા તીવ્ર બનાવે છે, છળ-કપટને આમંત્રણ આપે છે.

મને ક્ષમા કરજો પિતાશ્રી ! પણ આ કમંડળના અંજલિભર પાણીએ મારા જીવનને આંસુનો મહાસાગર બનાવી દીધો છે. જીવન સાવ નિરર્થક બનાવી દીધું છે. પણ આ છેલ્લી ક્ષણ છે કે હું મારા જીવનને સાર્થક બનાવી દઉં. માટે સંજીવનીનો નાશ જ મારા નવ્યજીવનની સુખદ અને શાશ્વત ક્ષણ બનો.

(આ સંવાદો દરમિયાન ઇન્દ્ર અને દેવો - વૃષપર્વા અને દાનવો-યયાતિ અને માનવો આવી પાછળ તરફ

અર્ધવર્તુળાકારે ગોઠવાતા જાય છે. દેવયાની ધીમે ધીમે દૃઢપણે કમંડળના પાણીની ધારા વહેવડાવે છે. દેવો-દાનવો-માનવો સૌ નિસ્તબ્ધ ઊભા છે. મૃદંગનાદ મધ્યમ સૂરમાં સંભળાય છે. પ્રકાશ ધીરે ધીરે દેવયાની અને ખાસ કમંડળ પર કેન્દ્રિત થાય છે.)

શુક્રાચાર્ય : પુત્રી ! એવું નથી કે હું તારી પીડા સમજી નથી શકતો. પણ આવિષ્કાર સુધી તો પીડાના માર્ગ પર ચાલીને જ જઈ શકાય છે. ને રાજ્યસત્તા શું છે ? એ તું નહીં સમજે પુત્રી ! જગત પર શાસન કરવું કોઈ સાધારણ વાત નથી. ને જગતનો શાસનકર્તા એના ગુરુના ચરણમાં ત્યારે જ ઝૂકે છે જ્યારે ગુરુ પાસે કોઈ અસાધારણ સિદ્ધિ હોય.

મને કોઈ દુઃખ નથી કે સંજીવની વિદ્યાનો તેં નાશ કર્યો, કારણ મારી પાસે બીજો પણ ઉપાય છે, શાસનને સમૃદ્ધ કરવાનો. મૃત્યુ પામેલા જીવિત નહિ થાય, પરંતુ હવે સર્વની યુવાની ટકાવી રાખીશ.

મહારાજ યચાતિ ! તમે ન તો મારા વચનને યાદ રાખ્યું કે ન તો મારી પુત્રીનું ગૌરવ જાળવ્યું. માટે હવે મારા પ્રયોગનું સાધન બનવાની સજા તો તમારે ભોગવવી પડશે. તમારા કેશમાં વૃદ્ધત્વ તરફ ગતિ ચીંધતો એક વાળ દેખાય છે, સંજીવની પ્રાપ્ત કર્યા પછી આટલા વર્ષો હું બેઠો નથી. મેં નવી શોધ કરી છે, મનુષ્યને સદાકાળ યુવાન રાખવાની.

હું તમને ફરી યૌવન અર્પીશ. નવી વિદ્યાનો પ્રયોગ તમારા પર કરીશ. દાનવોની શક્તિ અને તમારું યુવાબળ મળી આકાશના દેવતાઓને હંફાવશે. દીર્ઘકાળ યૌવનનું પરિણામ શું હોઈ શકે, એનો પ્રયોગ જોઈએ તમારા જીવનને શું બનાવે છે. જોઈએ ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું છે.

ને યુવાન થવાની ઇચ્છા કોણ નથી રાખતું. આ મારો નવો આવિષ્કાર છે. નવ્ય આવિષ્કારમાં માનવીની શક્તિ અને સિદ્ધિના દર્શન થાય છે. ગમે તેટલા ષડયંત્રોને ગમે તેટલા ભાવનાત્મક વળાંકો આવે, એ નવા આવિષ્કારને રોકી શકતા નથી.

નિત્ય યૌવન... એક નવો આવિષ્કાર...

(શુક્રાચાર્ય હાથમાં રહેલા કમંડળને આગળ કરે હાથમાં અંજલિ લે. ઓમ ધ્વનિ ગૂંજે અને પ્રકાશ શુક્રાચાર્ય પર કેન્દ્રિત થાય. મૃદંગનાદનો સ્વર સંભળાતો રહે અને પડદો પડે.) ●

(સંપૂર્ણ)

બુરૂટી નાટ્યલેખન યોજના : 10

વિષય : નારીકેન્દ્રી એકાંકી

‘નાટક’ તેના વિશાળ વાચકસમૂહને આ યોજનામાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપે છે.

બુરૂટી નાટ્યલેખન યોજના-10નો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે તે નારીકેન્દ્રી હોવું જોઈએ, ઉપરાંત;

- (1) નાટક મંચનક્ષમ હોવું જોઈએ.
- (2) નાટક એકાંકી સ્વરૂપે હોવું જોઈએ - જેની ભજવણી સમયમર્યાદા 45 મિનિટથી વધુ ન હોય.
- (3) આપની કૃતિ તા. 31 ડિસેમ્બર 2020 સુધી મળી જવી જરૂરી છે.
- (4) આપ વધુમાં વધુ બે રચનાઓ મોકલી શકો.
- (5) નાટ્યલેખન કાગળની એક બાજુએ સુવાચ્ય અક્ષરે અથવા કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ, (ટાઇપ કોપી) હોવું જરૂરી છે.
- (6) ઇ-મેઇલ કે સીડી સ્વીકાર્ય નથી.
- (7) દરેક કૃતિની ત્રણ નકલો મોકલવી જરૂરી છે.
- (8) આપનો એક ફોટોગ્રાફ સાથે પૂરું સરનામું, પિનકોડ નંબર સાથે મોકલવું.
- (9) કૃતિ મોકલનાર લેખક/લેખિકા ‘નાટક’ મેગેઝિનના વાર્ષિક સભ્ય અથવા આજીવન સભ્ય હોવા જરૂરી છે. આપ જો સભ્ય ન હો તો આપની કૃતિ સાથે લવાજમ મોકલીને સભ્ય થઈ શકાશે.

(વાર્ષિક લવાજમ રૂ. 200/-)

- (10) યોજનામાં ભાગ લેનાર કુલ કૃતિઓમાંથી ત્રણ કૃતિને સમાન ધોરણે પુરસ્કૃત કરવામાં આવશે તેમજ નાટક ત્રિમાસિકમાં અનુકૂળતા મુજબ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.
- (11) બાકીની કૃતિઓને થિયેટર મીડિયા સેન્ટરની સ્ક્રિપ્ટ બેન્કમાં સમાવી ઇચ્છુક રંગકર્મીઓને તેમની જરૂરિયાત મુજબ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે.
- (12) જે તે કૃતિઓના કોપીરાઈટ જે તે લેખકોનાં જ રહેશે. પરંતુ નાટક મેગેઝિન માટે યોગ્ય લાગે ત્યારે તે છાપવાની આપની સંમતિ છે તેમ માની લેવામાં આવશે.

થિયેટર મીડિયા સેન્ટર,

ચેન્નપુર રોડ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-382470

Phone No. : 99792 42451

અર્નસ્ટ ટૉલર : 'ગોડ ઇઝ ગિલ્ટી' કહેનારો નાટ્યકાર!

- સંજય છેલ

સંજયભાઈ પોતાની વિશિષ્ટ લેખનશૈલીથી, 'નાટક'ના વાચકો માટે નાટ્યજગતની જાણીતી હસ્તીઓ અને નોંધપાત્ર બાબતો, ઘટનાઓ અંગે સિરીઝ લખી રહ્યા છે. જેમાં મોટે ભાગે પરદેશી, કલાકારો કે જેમણે નાટ્યક્ષેત્રે નવી દિશા કંડારી હોય તેમનો સમાવેશ થશે. તેઓના લેખન દ્વારા નાટ્યરસિકોને ગુજરાત-ભારત બહારના વિશિષ્ટ રંગકર્મીઓનો પરિચય થશે.

છેલ્લા થોડા વરસોથી આપણાં દેશમાં લગભગ યુદ્ધનો માહોલ છે. આવા સમયે નાની નાની વાતોમાં આપણાં સૌમાં એક જોશ જૂનૂન આવી જાય છે અને વાત રાષ્ટ્રવાદ અને દેશપ્રેમ સુધી પહોંચી જાય છે મહાભારત કાળથી લઈને વિશ્વયુદ્ધો સુધી દરેક જંગમાં હિંસા થાય છે, લોકો મરાય છે, નુકસાની-તારાજી થાય છે પણ યુદ્ધના નરસા પાસાં વિશે વાત કરવાનો અત્યારે સમય નથી, કારણ કે સહેજ શાંતિ કે ડહાપણની અપીલ પણ આજે દેશદ્રોહમાં ખાપી શકે છે..તો એવામાં આપણે આજે યુદ્ધના બાય પ્રોડક્ટસની વાત કરીએ. જો મહાભારતનું યુદ્ધ ના થયું હોત તો આપણને ભગવદ્ ગીતા જેવો મહાગ્રંથ ના મળ્યો હોત, કે 'વોર એન્ડ પીસ' જેવી મહાન નવલકથા ના મળી હોત. પિકાસો જેવા અનેક આધુનિક ચિત્રકારો દ્વારા મોડર્ન આર્ટના ચિત્રો ના મળ્યા હોત, આધુનિક કવિતાઓ ના લખાઈ હોત, પ્લેટૂન કે શિંડલર્સ લિસ્ટ જેવી અદ્ભુત ફિલ્મો ના મળી હોત.

ફૂર ફ્રાંસીસી લિટલરના જમાનામાં, જંગના માહોલમાં એક જર્મન લેખકે કહેલું." ઓરડાની ભીંત પર સૂર્યપ્રકાશનાં બે અંડાકાર પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં અને એને તાકતાં અચાનક મને વિચાર આવ્યો કે 'યુદ્ધમાં જો માણસ નપુંસક થઈ ગયો હોય તેને દુનિયા કેવી દેખાય? ખાલી ઇડા જેવી?' આપણે તંદુરસ્ત અને નોર્મલ આંખે ઘણુંબધું બરાબર જોઈ નથી શકતા. એ માટે જિંદગીને મોતનાં ચશ્માં લગાડી જોવી પડે છે."

આ શબ્દો અર્નસ્ટ ટૉલર નામનાં જર્મન કવિ-નાટ્યકાર, વક્તા, ક્રાંતિકારી વિચારકના છે. યુદ્ધની ફૂરતા, બર્બરતા એણે અનુભવી હતી. ટૉલર, જન્મે યહુદી, ધર્મે જેહાદી, કર્મે

કવિ અને નાટ્યકાર. નવમા વર્ષે કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું, બાપનું કેન્સરમાં મૃત્યુ થયું, એને લશ્કરમાં દાખલ થવું પડ્યું. યુદ્ધમાં તોપખાનાની કામગીરીથી અને ઘાતકી અનુભવો જોઈને, જૂઠ્ઠી દેશભક્તિથી એને નફરત થઈ ગઈ. આખીય

જન્મ : 1-9-1893

મૃત્યુ : 22-5-1939

જિંદગી યુદ્ધને અને નકલી રાષ્ટ્રવાદને એ ધિક્કારતો રહ્યો. હજારોની મેદનીને સંબોધીને સરકાર વિરુદ્ધ બોલવા બદલ વારંવાર જેલમાં એણે જવું પડ્યું, મંચ પર પથ્થરો ખાવા પડ્યા અને હદ તો ત્યારે થઈ ગઈ કે જ્યારે એની સગી માએ સરકારને ક્યું કે મારો દીકરો પાગલ છે, એની માનસિક તપાસ કરાવો! માત્ર ચાર દિવસ પાગલખાનામાં ગુજારીને જગત તરફ જોવાની એની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ. વિદેશી મહાન લેખકો અનુભવોની ભઠ્ઠીઓથી સળગીને, ટીપાઈને લખે છે, વોટ્સઅપના

મેસેજોથી પ્રેરાઈને નહી !

યુદ્ધે, ટૉલરની અનુભૂતિઓને હચમચાવી નાખી હતી અને એટલે જ એ હિટલર અને ફ્રાંસીઝમ વિશે રોજ જાહેરમાં લેકચર આપતો. એની કવિતાઓ પેમલા-પેમલીના ખોખલાં કાવ્યો નહોતાં, ડપણ નાટકોનાં આગ ઝરતાં સંવાદો હતાં. ટૉલરે 'મેન એન્ડ માસીઝ' નાટક જ્યારે ૧૯૨૧માં બર્લિન ખાતે રજૂ કર્યું ત્યારે વિચિત્ર ચહેરાઓવાળું એક વિશાળ ભયાનક ટોળું ધીમે ધીમે ચાલીને હાથકડીથી બંધાયેલા એક માણસ

સંજય છેલ : મુંબઈ જગતના જાણીતા લેખક-દિગ્દર્શક, હિન્દી ટૂંકીવાર્તા લેખક, ચિલ્ડ્રન ફિલ્મ માટે નેશનલ એવોર્ડથી પુરસ્કૃત. ટેલિવિઝન ક્ષેત્રે 1993થી કાર્યરત, 3000 ઉપરાંત નાટકો અને ટીવી એપિસોડના લેખક. તેમના પેઇન્ટિંગ્સના પ્રદર્શનો પણ યોજાયા છે.

(મુંબઈ સ્થિત ગુજરાતી નાટકોના સેટ ડિઝાઇનર છેલભાઈના પુત્ર છે.)

તરફ નજીક આવે છે. એ માણસ ટોળાંને પૂછે છે:

‘તમે કોણ છો? ઓ ચહેરા વિનાનાં આકારો? કોણ છો?’
ટોળું કહે છે : ‘જનતા... જનતા...અમે જનતા છીએ’

ગુજરાતી ભાષાના સુંદરમ્ જેવા કવિ-સાહિત્યકારે ટોલરનાં નાટકોનાં ‘કાયાપલટ’, ‘જન અને જનતા’, ‘હિન્દુમાન’, ‘હોપ્લા, ઐસી હૈ જિન્દગી!’ જેવાં અદ્ભુત અનુવાદો આપ્યા છે. પણ એ વિશે કેટલાંને ખબર છે? આપણને તો માત્ર ધોતિયા ફાડીને રૂમાલ બનાવતી કોમેડીઓમાં રસ પડે છે ને? એ ટોલરનાં નાટકોને જર્મનીમાં લોકોએ એ.સી. હોલમાં nhi, પણ મજૂરોએ ખુલ્લા મેદાનોમાં ભજવ્યાં છે અને આપણે ત્યાં તો બીચારાં મજૂરો નાટક જોવાંય નથી જઈ શકતાં. ખેર, નાઝીઓએ લગાવેલી આગમાંથી પોતાના નાટકોની કોપીઓને બચાવતો બચાવતો એ સતત લખ્યા જ કરતો અને બિન્દાસ સભાઓ ગજાવ્યા કરતો.

ટોલરની આત્મકથા ‘આઈ વોઝ જર્મન’નો એક કિસ્સો તો એને વ્યકિત તરીકે પણ ઊંચાઈ પર મૂકી દે છે. એકવાર એણે જેલમાંથી ભાગી જવાનો પ્લાન કર્યો હતો. પણ આખાય પ્લાનમાં જેલના વોર્ડનના ખૂન થવાની શક્યતા હોવાની ખબર પડી ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ એણે ભાગી જવાનું માંડી વાળ્યું અને બદલામાં એણે પાંચ વર્ષ જેલમાં રિબાઈને કાઢ્યાં! પછી થોડાં દિવસ પછી એ જ વોર્ડન સાથે એ અને એનો કેદી મિત્ર, પાસેના શહેરમાં દવાખાને જઈ રહ્યાં હતાં. સાંકડી, નિર્જન ગલીમાં વોર્ડનને ધક્કો મારીને ભાગી શક્યા હોત અને એમ કરીને ઓસ્ટ્રિયા પહોંચી શકત...પણ આ દરમિયાન ટોલરે ‘હિન્દુમાન’ નાટક લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. એનો મિત્ર થોભી શકે એમ નહોતો. નાટક, છેલ્લા દશ્ય સુધી પહોંચ્યું હતું. મિત્રે એક દિવસની મોહલત આપી. બીજે દિવસે ભાગી જવાનું હતું. ટોલરે, છેલ્લું દશ્ય વિચારી રાખ્યું હતું એટલે આખીય રાત વિચાર્યું કે નાસી જવું કે નાટક લખવું? પણ એણે ભાગવાને બદલે નાટક લખવાનું પંસદ કર્યું! ટોલરનો મિત્ર એકલો નાસી છૂટ્યો. આમ, એક વાર માનવપ્રેમે અને બીજીવાર શબ્દપ્રેમે ટોલરને કેદમાંથી ભાગી જતો અટકાવ્યો. આપણાં સાહિત્યકારોની જેમ એ હીચકે બેસીને ટહુકાંઓ સાંભળતાં સાંભળતાં અપરિગ્રહ અને મોહમાયાની ઠાલી ફિલસૂફીઓ નહોતો લખતો. ટોલરના જીવન અને સર્જનમાં એટલે કે વિચાર-વાણી-વર્તનમાં કોઈ ફરક નહોતો.

‘હિન્દુમાન’ નાટકમાં એક હેન્ડસમ સૈનિકનું ગુમાંગ છેદાઈ જતાં એ કેવી અસહાય હાલતમાં, જીવનની વંધ્યતામાં ગરક

થઈ જાય છે, એની વાત ટોલરે કરી હતી. સરકસમાં એ નપુંસક હીરો ‘જીવતા ઉંદરને ખાઈ જવાનો’ મર્દાના ખેલ કરી બતાવે છે! ઓડિયન્સમાં યુવાન છોકરીઓ એના કદાવર શરીરને જોઈ સિસકારાં બોલાવે છે,તાળીઓ પાડે છે અને આ બાજુ એ સૈનિકની પત્ની કોઈ બીજા જ પુરુષની સાથે એ જ ખેલ જોવા આવી હોય છે.એની પત્ની સાથેનો પુરુષ કહે છે,” સાલ્કું, આવું તે તૂત ક્યારેય જોયું છે? જીવતા ઉંદર ખાનારો વીર નર! એ તો હીજડો કહેવાય તેવો !” ત્યારે હિન્દુમાન કહે છે, ‘દુનિયાનો આત્મા નાશ પામ્યો છે, જેમ મારી ઇન્દ્રિય નાશ પામી છે!’

એકવાર એનાં એક શોમાં હુલ્લડ થયું. હિટલરનાં ભાડૂતી માણસોએ એના વિરોધમાં ખૂબ બૂમાબૂમ કરી, રાષ્ટ્રગીત બરાડા પાડીને ગવાવા માંડ્યું અને આ ધમાલમાં ઓડિયન્સમાં બેઠેલો એક માણસ હાર્ટએટેકથી મરી ગયો પણ કોઈનું એ મરતા માણસ પર ધ્યાન જ ના ગયું. સૌ તોફાનમાં, શોરગુલમાં, આવેશથી દેશપ્રેમના ગીતો લલકારવામાં મસ્ત હતા...પછી એક માણસે લાશ પાસે નીચે ઝૂકીને મરનારનું નાક તપાસ્યું અને બોલ્યો :” છીઈઈઈ! આ તો ચલૂદી છે, ગંદો સાલો” ટોલરે આ સામૂહિક હિંસા અને નફરતના ઝેર સામે લખ્યું, જે આજે આપણે ત્યાં ફેશનમાં છે.

કારકિર્દીને અંતે ‘હોપ્લા! ઐસી હૈ જિન્દગી!’ નાટક લખ્યું જેમાં હીરો કાર્લ, ટોલરનું જ પ્રતિબિંબ છે. ક્રાંતિકારીઓ સારા સમાજના સ્વપ્નને કઈ રીતે પોતાની નજર સામે તૂટતું જુએ છે એની કરુણ વાત છે એમાં. પોતાની સગી માતાને પોતાનામાં જે પાગલપણું દેખાયેલું એની વાત પણ એમાં આવે છે. નાટકનો હીરો રજાઈમાંથી એક ચીંચરું ફાડીને આત્મહત્યા કરે છે. કહેવાય છે કે ટોલરે એ જ રીતે પાછળથી જીવનનો અંત આણેલો!

આત્મહત્યા કરતા પહેલાં ટોલરે ઘણાંય ખેલ ખેલેલા. ફ્રાંસ, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા વચ્ચે એ ફુંગોળાતો રહ્યો. હોલીવુડમાં ફિલ્મ માટે વાર્તાઓ લખી પણ વેચાઈ નહીં, પછી સ્પેન જઈ આંતરવિગ્રહમાં મજૂરનું કામ કર્યું અને છેવટે ત્યાં જ એણે માનવતાવાદી ચળવળ અધૂરી મૂકવી પડી. કારમી નિરાશામાં એનાં બધાં જ મૂલ્યો ૨૨-૫-૧૯૩૯માં મોત સામે ઓગળી ગયાં. ટોલરના અંતને જોઈ એના જ નાટકનું એક પાત્ર યાદ આવે છે જે સ્ટેજ પર બરાડતું કે “ગિલ્ટી, ગિલ્ટી, ગોડ ઇઝ ગિલ્ટી”- દોષી છે, અપરાધી છે, ઈશ્વર દોષી છે!!

(ફોટો : ગુગલ) ●

એકવીસમી સદીની મરાઠી રંગભૂમિ

- ડૉ. રવિકાંત જોષી

મિત્રો, શ્રી રવિકાન્ત જોષીએ મુંબઈ રંગભૂમિના નોંધપાત્ર લેખકો વિશે ગયા અંક સુધીના અગિયાર એપિસોડ દરમ્યાન અભ્યાસપૂર્ણ પરિચય આપ્યો. મરાઠી નાટ્યલેખકોની લેખન શૈલી, તેમના નોંધપાત્ર નાટકો અને તત્કાલીન સમયગાળા દરમ્યાન મરાઠી રંગભૂમિ પર તેની અસરો વિશે, રવિકાન્ત જોષીએ ખૂબ બારીકાઈથી અવલોકન કરી તુલનાત્મક અભ્યાસ સ્વરૂપે દરેક લેખ 'નાટક'ના માધ્યમે વાચકો સુધી પહોંચાડ્યા. મુંબઈ નાટ્ય જગત, મરાઠી રંગભૂમિના નોંધપાત્ર લેખકો કે ભારતીય રંગમંચ જેવા પ્રાદેશિક કે રાષ્ટ્રીય વિષય લઈને Ph.D. કક્ષાનો અભ્યાસ કરતા સંશોધકને પણ માર્ગદર્શક નીવડે, મદદગાર નીવડે એવા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો એમણે આપ્યા છે. આ સીરિઝ, અગાઉના અગિયાર એપિસોડની રિકેપ સાથે આજના બારમા એપિસોડ સાથે પૂર્ણ થાય છે.

આવી સંશોધનપૂર્ણ લેખનકાર્ય બદલ રવિકાન્તભાઈને 'નાટક' અને તેના વાચકો તરફથી ખૂબ અભિનંદન.

અમને તમારી નવી લેખમાળાની પ્રતીક્ષા રહેશે, રવિભાઈ. !

-સં.

'એકવીસમી સદીની મરાઠી રંગભૂમિ' આ લેખમાળામાં 20મી સદીના છેલ્લા અને આ 21મી સદીના પહેલાં દસકામાં ઊભા થયેલાં પડકારો જેવાં કે - સામાજિક અસ્વસ્થતા અને અસ્થિરતા, ગ્લોબલાઇઝેશન, ટીવીનું આક્રમણ, માહિતી તંત્ર અને સિનેમાનાં તંત્રમાં આવેલી આમૂલાગ્ર ક્રાંતિ- વિગેરેને પચાવીને/અપનાવીને નાટકની નવી ભાષા, નવી ચોકટ, નવી પ્રસ્તુતિ જે નાટકોએ અને તેમના થકી જે નાટ્યલેખકોએ ઘડી અને મરાઠી રંગભૂમિના 1990થી 2010ના કાલખંડને સમૃદ્ધ બનાવ્યો, મરાઠી નાટકના ફલકને સઘન કર્યો એવા નાટકોની અને નાટ્યલેખકોની વાત આપણે છેલ્લા 11 લેખોમાં કરી. હવે આ લેખમાળા સમાપ્ત કરીએ છીએ. કદાચ ભૂલચૂકથી અથવા મારા અભ્યાસના કારણે એક બે લેખકોનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહી ગયો હશે. તેમના વિષે સ્વતંત્ર લેખ લખવાનો રહી ગયો હશે એ શક્ય છે, તો એ માટે હું એ લેખકોની અને વાચકોની ક્ષમા માગું છું.

આ લેખમાળાના અત્યાર સુધીના અગિયાર લેખોમાં 1990થી વર્તમાન કાલખંડના સુધીના નીચેના નવ મરાઠી નાટ્યલેખકોનાં નાટકો અને તેમની લેખન શૈલી અને મરાઠી રંગભૂમિ માટેના તેમના પ્રદાન વિષે જે જાણ્યું તેને ફરીથી ટૂંકમાં જાણીએ જેથી કરીને જેઓ આ લેખમાળા વાંચવાની ચૂકી ગયા છે તેઓને આ લેખમાળા વિષે ખ્યાલ આવે અને વાચવાનું મન થાય.

• અજીત દળવી

રાજકીય - સામાજિક વૈચારિક નાટકોના પ્રવાહને નવી ઊંચાઈએ લઈ જનારા રાજ્યશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક અને નાટ્ય લેખક શ્રી અજીત દળવી વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક-3માં જાણ્યું.

- શ્રી અજીત દળવીનું બહુ ચર્ચિત અને અત્યંત પ્રસિદ્ધ નાટક રહ્યું છે - 'ગાંધી વિરુદ્ધ ગાંધી.' 1990 પછી કોઈ પણ વિષય ઉપર વહેંચાઈ જવા લાગેલા અને સહનશીલતા, વાસ્તવવાદિતા ગુમાવવા લાગેલા આપણા સમાજ સામે ગાંધી વિરુદ્ધ ગાંધી નાટક લખવું (આ નાટકને બંધ કરવાના પ્રયત્નો થયા હતાં, પણ સફળ થયા નહિ) એ કામ શિવધનુષ્યને ઉઠાવવા જેવું કામ હતું, પણ એ પ્રાધ્યાપક અજીત દળવીએ અને તેને ભજવનારા કલાકારોએ સાધ્ય કર્યું અને તેથી આ નાટક મરાઠી નાટકોમાંનું એક સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક બની ગયું.

આ નાટક મરાઠી રંગભૂમિને નવી ઊંચાઈએ લઈ ગયું, કારણ કે આ નાટકમાં દળવીએ ગાંધીજી અને હરિલાલ આ પિતા-પુત્ર વચ્ચેના સંબંધોના તાણાવાણા એવી સમર્થ રીતે લખ્યા છે કે પિતાની (ગાંધીજીની) કોઈ ભૂલ ન જણાય તો પણ પુત્રનું (હરિલાલનું) દુઃખ પ્રેક્ષકોને સ્પર્શી જાય છે. આ નાટક હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, કન્નડ ભાષામાં દિગ્ગજ રંગકર્મીઓ દ્વારા ભારતભરમાં અને વિદેશોમાં ભજવાયું અને સામાન્ય પ્રેક્ષકોએ તો આ નાટકને માથે લીધું, પણ રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક એવા તમામ ક્ષેત્રના પ્રતિષ્ઠિત અને નામવંત લોકોએ પણ આ નાટક જોયું અને વખાણ્યું.

• પ્રશાંત દળવી

મનોવિશ્લેષણાત્મક રોમાંચ પ્રધાન (સાચાકોએનેલિટિકલ

ડૉ. રવિકાંત જોષી : નાટ્યશાસ્ત્રના સ્નાતક, રંગકર્મી, નાટકોમાં અભિનય અને નાટકોનું દિગ્દર્શન. વડોદરા સ્થિત ડૉ. જોષી અત્યારે અર્બન ફાઇનાન્સ અને મેનેજમેન્ટમાં અધ્યાપન અને કન્સલ્ટિંગમાં કાર્યરત છે સાથે જ 2020થી બુરૂદી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે પણ નિયુક્ત થયેલ છે.

શ્રીલર) નાટકોનો પ્રવાહ મરાઠી રંગભૂમિ પર પ્રસ્થાપિત કરનારા શ્રી પ્રશાંત દળવી વિશે આપણે લેખ ક્રમાંક-4માં જાણ્યું. શ્રી પ્રશાંત દળવીના તમામ નાટકોને 'મનોવિશ્લેષણાત્મક રોમાંચ પ્રધાન' (સાયાકોએનેલિટિકલ શ્રીલર) નાટકોના શ્રેણીમાં મૂકી શકાય. એમ પણ કહી શકાય કે પ્રશાંત દળવીએ આ પ્રકારના નાટકોનો પ્રવાહ મરાઠી રંગભૂમિ પર સશક્ત રીતે પ્રસ્થાપિત કર્યો, અને મરાઠી નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમના તમામ નાટકોમાં પ્રાયોગિકતા છે, પ્રાયોગિક રંગભૂમિ પર જોવા મળતી નવું કરવાની ધગશ, નવી કથાવસ્તુ અને રંગભૂમિ પ્રત્યેનું કમીટમેન્ટ છે, સાથે સાથે નાટક પ્રેક્ષકોને ગમે, પચે, સહન થાય, આર્થિક રીતે યશસ્વી થાય એ રીતે મદારીને રજૂ કરવાની વ્યાવસાયિક રંગભૂમિની આવડત પણ તેમનામાં જોવા મળે છે અને તેથી તેમના તમામ નાટકો યશસ્વી રહ્યાં છે.

• શફાઅત ખાન

બ્લેક કોમેડી (વિષણ્ણ કરનારી સુખાત્મિકા) બ્લેક ડ્યુમર અને સામાજિક - રાજકીય બાબતો વિષે કટાક્ષપૂર્ણ નાટકો લખનારા નાટ્યલેખક, દિગ્દર્શક અને નાટ્યશિક્ષક સંગીત નાટક અકાદમીના પ્રતિષ્ઠિત સન્માનથી સન્માનિત શ્રી શફાઅત ખાન વિષે, આપણે લેખ ક્રમાંક-5માં જાણ્યું કે - વ્યક્તિ અને સમાજની ઉક્તિ અને કૃતિમાંનો વિરોધાભાસ, એમનું અધઃપતન, મૂલ્યોનું ખરી જવું. આ એમના ચિંતનનો અને નાટકનો વિષય રહ્યો છે.

'મુંબઈ ચે કાવળે,' આ નાટક 2017 એટલે 40 વર્ષ પછી ભજવાયું પણ આજે પણ એ સાંપ્રત લાગે છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર અણીદાર ટીકા કરે છે, કારણ કે વર્તમાનમાં ધર્મની, જાતિની દીવાલો આજે વધુ ઊંચી થઈ છે, સરકારી તંત્રની અનાસ્થા ટોચ પર પહોંચી છે.

આ અને તે પછીના નાટકો દ્વારા શફાઅત ખાન મરાઠી નાટ્ય લેખનમાં કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપહાસગર્ભા, લોકોને કહે. એવા અણિયાળા વિનોદવાળી (બ્લેક ડ્યુમર) લેખનશૈલી લાવ્યા. નાટ્યલેખન અને તેના હેતુ વિષે શફાઅત ખાન કહે છે કે, "કાળ બદલાય તેમ નાટક બદલાય છે, કારણ નાટક એ કાળનું વાસ્તવ રજૂ કરે છે. નાટકમાં ફક્ત વાર્તા કહેવામાં આવે તો એ પ્રેક્ષકો સાથે અંચઈ થાય. નાટકમાં વાર્તા સાથે વિચાર પણ કહેવામાં આવવો જોઈએ." શફાઅત ખાને પોતાની આ નાટ્યલેખન વિશેની ધારણાનું પાલન તેમના તમામ નાટકોના લેખનમાં કર્યું છે અને તે માટે બ્લેક કોમેડી - બ્લેક ડ્યુમર ફોર્મનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શફાઅત ખાને મરાઠીમાં નાટકના બ્લેક કોમેડી (વિષણ્ણ સુખાત્મિકા) ફોર્મ ખૂબ જ તાકાતથી પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. શ્યામ મનોહર નામના બીજા લેખકે પણ આ ફોર્મ મરાઠી નાટકમાં પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. પણ તેમના નાટકો અમૂર્ત શૈલીના છે જ્યારે શફાઅત ખાનના નાટકો એકદમ મૂર્ત અને સાંપ્રત બાબતોને સ્પર્શનારા હોય છે. ઘણીવાર એમના પાત્રો અવાસ્તવિક પણ લાગે છે. એક પ્રકારનું ગાંડપણ આ પાત્રોમાં હોય છે. બ્રેખ્ત રંગમંચ જેમ શફાઅત ખાનના નાટકોનો હેતુ લોકો સુધી વિચાર લઈ જવાનો, લોકોને વિચારતા કરવાનો છે પણ બ્રેખ્તની જેમ તેઓ વાર્તામાં સદંતર બ્રેક/તિરાડ પાડતા નથી. કે ફક્ત વિચારને જ પ્રાધાન્ય આપતા નથી.

• ચંદ્રકાંત પ્રભાકર દેશપાંડે

ચર્ચા-નાટકોની (discussion plays), વિચાર નાટકોની પરંપરાને કોઈ એક વિચારસરણીને પુરસ્કૃત કર્યા સિવાય નવી ઊંચાઈ પર લઈ જનારા શ્રી ચંદ્રકાંત પ્રભાકર દેશપાંડે વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક-6માં જાણ્યું - 1969માં પહેલું નાટક લખનારા શ્રી દેશપાંડે અગાઉની પેઢીના નાટકકાર ગણાય પણ એમનાં બહુ ચર્ચિત અને મહત્વના નાટકો 1990 પછી લખાયા અને સાદર થયેલા છે. દેશપાંડેના તમામ નાટકો ખ્યાતનામ લેખકો અને વિવેચકોએ વખાણ્યાં છે.

પ્રસિદ્ધ નાટ્ય લેખક શ્રી વિજય તેંદુલકર કહે છે, 'બુદ્ધિબળ આણી ઝબ્બુ' આ મરાઠીમાંનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય દર્જાનું નાટક છે.' મરાઠીના બીજા એક મહત્વના નાટ્યલેખક શ્રી રત્નાકર મતકરી કહે છે. 'મરાઠી રંગભૂમિના સદાબહાર ટોપ દસ નાટકોમાં 'બુદ્ધિબળ આણી ઝબ્બુ' આ નાટકનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસિદ્ધ અભિનેતા, દિગ્દર્શક અમોલ પાલેકર ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં લખે છે, "Then we have the genre of the 'discussion' play, like those Adya Rangacharya used to write in Knnada - take a thesis and discuss it threadbare. C. P. Deshpande's 'Buddhibal ani jhabbu' is one such and it is theatrically valid without any gimmicks.

પ્રસિદ્ધ અભિનેતા શ્રી નીલુ ફૂલેએ 'ઢોલતાશે' નાટક વિષે કહ્યું છે કે 'ઢોલતાશે' નહિ જોનારને મોક્ષ મળશે નહીં. તો મરાઠીના પ્રસિદ્ધ નાટ્યવિવેચક શ્રી જ્ઞાનેશ્વર નાડકર્ણી 24 સપ્ટેમ્બર 1999ના રોજ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં લખે છે - 'C.P. Deshpande is Marathi's most innovative

and notably modernist playwrights. ... 'Dhol-tashe' is actually a miracle. Although it is full of "words, words, words." it grips you from beginning to end.'

નાટ્યવિવેચક શ્રી જયંત પવાર લખે છે કે દેશપાંડે માનવજીવનમાંની, સગપણ-સંબંધોમાંની absurdity - અસંગતતા પકડે છે. એ સાદર કરવા માટે આપણને પરિચિત એવી વાસ્તવવાદી શૈલી અપનાવે છે. પણ વાસ્તવવાદી રજૂઆતમાંથી ભાવવિવશતાને પૂર્ણપણે અલગ રાખે છે એટલું જ નહીં આવશ્યક જરૂરી ભાવનાઓની પ્રસ્તુતિમાંની તીવ્રતા તેઓ એકદમ ઓછી કરીને શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થતાં વિચારોને પ્રાધાન્ય આપે છે, અને બંને બાબતોને એક પાતળી વ્યંગાત્મક દોરીથી બાંધે છે. એક રીતે તેઓ વાસ્તવવાદી શૈલી સ્વીકારે છે પણ એને તોડીને અ-ભાવનાત્મક નાટકનું નિર્માણ કરે છે. શ્રી જયંત પવાર વધુમાં લખે છે કે દેશપાંડે પાત્રોનાં તપશીલમાં/descriptionમાં જતા નથી પણ પાત્રોનાં લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપે છે.

• અભિરામ ભડકમકર

વ્યાવસાયિક અને પ્રાયોગિક રંગભૂમિ અને નાટકો વચ્ચેની અદૃશ્ય દીવાલ / રેખા મિટાવનારા ૨૦૧૭ સાલના સંગીત નાટક અકાદમી પુરસ્કાર અને ઈતર અનેક પુરસ્કાર વિજેતા, - નાટક, સિનેમા, ટીવી આ ત્રણે માધ્યમોનાં અભિનેતા, દિગ્દર્શક, લેખક શ્રી અભિરામ ભડકમકર જેમને વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક 7 માં જાણ્યું કે - તેમણે તમામ નાટકો વ્યવસાયિક રંગભૂમિ માટે લખ્યા પણ તેમાં પૂરેપૂરી પ્રાયોગિકતા ભરેલી છે અને તેથી તેમના 'દેહભાન'; 'સુખાશી ભાંડતો આમ્હી'; 'જયાયા ત્યાયા પ્રશ્ન'; વિગેરે વ્યાવસાયિક નાટકો પ્રાયોગિક રંગમંચ પર પણ ભજવાયાં છે, બીજી ભાષાઓમાં પણ ભજવાયાં.

• જયંત પવાર

મહાનગરી (urban) સંવેદનાઓને (શહેરોમાંના લોકોનું બદલાતું જીવન અને લોકોને જે નરક યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે તેને) લોકો સામે રજૂ કરનારા સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત લેખક, નાટ્યલેખક, પત્રકાર અને નાટ્ય સમીક્ષક શ્રી જયંત પવાર વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક 8 માં જાણ્યું કે - મહાનગરીય જીવન જે જાગતિકીકરણ/વૈશ્વીકરણને કારણે ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે, વિસ્થાપન અને સ્થળાંતરણ આ બે બાબતો આજનું આપણા બધાનું વાસ્તવ છે અને આ વાસ્તવ

સમાજના જુદા જુદા ઘટકોને જુદી જુદી રીતે અસર કરી રહ્યું છે. જયંત પવારે ૨૧ મી સદીનું આ સમકાલીન વાસ્તવ મરાઠી નાટકોમાં રજૂ કરીને મરાઠી નાટકોને એક નવું પરિમાણ આપ્યું, સમૃદ્ધ કર્યું અને સાંપ્રત કર્યું.

• મકરંદ સાહે

અસંગત (absurd) શૈલીથી રૂપકાત્મક ઘાટના રાજકીય - સામાજિક નાટકો લખનારા શ્રી. મકરંદ સાહે વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક 9માં જાણ્યું કે - ભણતર અને વ્યવસાયે આર્કિટેક્ચર એવા મકરંદ સાહે સાહિત્યિક, વૈચારિક લેખક, નાટ્યલેખક, અને નાટ્યદિગ્દર્શક તો છે જ તે સાથે સાથે તેમણે મરાઠી રંગભૂમિનો ૧૮૦૦ પાનાનો રાજકીય-સામાજિક ઈતિહાસ ત્રણ ખંડોમાં આગવી (નાટકકાર અને વિદુષક વચ્ચેના સંવાદના રૂપમાં) ઢબથી લખ્યો છે. અસંગત (absurd) શૈલીથી રૂપકાત્મક ઘાટના રાજકીય - સામાજિક નાટકો એમણે લખ્યા છે. મકરંદ સાહે એ રંગભૂમિ અને સાહિત્ય વિષે વૈચારિક લેખન પણ કર્યું છે. શરૂઆતના કાલખંડ પછી નાટ્યલેખકો વિશિષ્ટ ચોકઠામાંથી બહાર પાડીને લેખન કરવા પ્રયત્ન કરતાં નથી અથવા તેને તોડીને નવું લખતા નથી પણ મકરંદ સાહેનું એમ નથી. પ્રયોગશીલતાનો ધ્યાસ લીધેલા અને સતત નવી દિશા આપનારું સાહિત્ય લખનારા નાટ્યલેખક તેઓ રહ્યા છે. નાટકમાં માણસોનું જીવવું, તેમની વ્યથા - સમસ્યાઓનું સચોટ અને ક્યારેક વાંકું / કટાક્ષપૂર્ણ આલેખન, અને આ વિશેના નાના નાના પ્રસંગોને / ઘટનાઓને તત્ત્વચિંતનનો આપેલો સાથ એમના નાટકોને પ્રભાવી કરે છે.

મરાઠી રંગભૂમિને મકરંદ સાહે એ અત્યંત પ્રગલ્ભ રાજકીય - સામાજિક નાટક આપ્યાં છે - આજના રાજકીય - સામાજિક વાસ્તવમાંની વિસંગતતા રજૂ કરવા તેઓએ વિસંગત (absurd) નાટ્યશૈલી, વક્રોક્તિ અને રૂપકાત્મક ઘાટ (form) લીધો અને સતત પ્રાયોગિક રહ્યા. પ્રેક્ષકોને વિચાર કરવા ફરજ પાડે, બીજા નહિ, પણ તેઓ આ વાસ્તવ માટે કઈ રીતે જવાબદાર છે એ અંગે વિચારવા ફરજ પડે એવા નાટકો લખ્યા અને મરાઠી નાટ્યસાહિત્ય અને રંગભૂમિને સાચા અર્થમાં એકવીસમી સદીમાં લઈ આવ્યા.

• શ્યામ મનોહર

માણસના સ્વભાવમાંની વિસંગતિઓ અને ખાલીપાને પકડીને તેમજ તેમનાં જીવનમાં અનુભવતા નૈતિક પ્રશ્નોને ઊભા કરીને અસ્વસ્થતાની તીવ્ર જાણ બ્લેક કોમેડી (વિષણ્ણ કરનારી સુખાત્મિકા) અને ઉપરોધિક શૈલીથી નિર્માણ કરનારા

સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડથી સન્માનિત મરાઠી સાહિત્યકાર અને નાટકકાર શ્રી શ્યામ મનોહર વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક 10માં જાણ્યું કે - શ્યામ મનોહર રૂઢ અર્થમાં લોકપ્રિય લેખક નથી, પણ નવી રાહ કંડારનારા લેખક જરૂર છે. સામાજિક, પ્રાદેશિક, પારંપરિક એવા કોઈ પણ ઘટમાં (mould) વાડામાં ન બેસતું શ્યામ મનોહરનું લેખન વિચારોને ઉદ્યુક્ત કરનારું, અસ્વસ્થ કરનારું અને રૂઢિ રીતિઓને તોડનારું છે. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછીની સમાજરચનામાં અને સમાજની માનસિકતામાં બદલાવને ચિત્રિત કર્યા છે. માણસના સ્વભાવમાંની વિસંગતિઓ અને ખાલીપાને અચૂક પકડીને તેમજ માણસોને તેમનાં જીવનમાં અનુભવાતા નૈતિક પ્રશ્નોને ઊભા કરીને, અસ્વસ્થતાની તીવ્ર જાણ, તેઓ તેનું ઉપરોધિક શૈલીથી નિર્માણ કરે છે, પણ ભાષા માત્ર બહુ જ સાદી અને સરળ વાપરે છે. એવી વાતો - ઘટનાઓ કે જેમાં કોઈ મજા નથી, રસ નથી તેમાં પોતાની સ્વતંત્ર ત્રાંસી શૈલીથી મજા શોધનારા, રસ નિર્માણ કરનારા લેખક એટલે શ્યામ મનોહર. નાટ્યતંત્રને મહત્વ ન આપતા મોકળાશથી, પણ ઉપહાસથી તેઓ આશયને અધોરેખિત કરે છે. એમનાં નાટકો બાહ્યરૂપે ખૂબ જ bold હોય છે, સંવાદો - વિષયવસ્તુ bold હોય છે અને જો દિગ્દર્શક અને કલાકારો એમને યોગ્ય રજૂ ન કરે તો નાટક અશ્વીલ થાય એવી પૂરેપૂરી શક્યતા હોય છે અને તેથી જ શ્યામ મનોહરના નાટકો કરવા એ કોઈ પણ આધાર વગર દોરી પર ચાલવા જેટલું અઘરું હોય છે.

નાટ્યતંત્રનો, નાટક લખતી વખતે જરાક પણ વિચાર ન કરનારા શ્યામ મનોહર કહે છે, 'નાટક લખતી વખતે દિગ્દર્શકે કરવાનો વિચાર હું કરતો નથી. એ એણે એનો કરવાનો છે. તેથી હું નાટકમાં ક્યાંય પણ એન્ટ્રી લઉં છું, કોઈ પણ સ્થળ ક્યારેય પણ વાપરું છું. માણસના મનના, ભાષાના, શરીરના હલન-ચલનની જેમ જરૂર પડે તે પ્રમાણમાં કરું છું. પ્રયોગમાં એ કઈ રીતે લાવવું એ હું નથી જોતો. આ કારણે બહુ બહુ તો શું થશે? તો આ નાટક અત્યારે નહિ થાય, ઈ.સ. ૩૦૦૦ માં અપ્રતિમ ટેકનોલોજી આવશે ત્યારે આ નાટક વ્યવસ્થિત થશે.' એક રીતે શ્યામ મનોહર દિગ્દર્શક માટે નેપથ્ય અને બીજી અનેક અડચણો ઊભી કરે છે પણ સાથે સાથે પ્રયોગ કરવા માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પણ આપે છે.

- ડૉ રાજીવ નાઈક
અસંગત (એબ્સર્ડ) અને ચર્ચા નાટ્યશૈલીના સંગમથી

આજના ૨૧મી સદીમાં માણસના બદલાયેલા જીવનનો ચિતાર રજૂ કરી, તે વિષે પ્રેક્ષકને વિચારતા કરનારા ડૉ. રાજીવ નાઈક વિષે આપણે લેખ ક્રમાંક 11માં જાણ્યું કે - નાટ્યલેખનની સાથે તેઓએ શેક્સપિયરના 'A Midsummer Night's Dream (એન વસંતાત અર્ધ્યા રાત્રી)' નાટકનો; બ્રેપ્તના 'ગેલીલીઓ' નાટકનો, શુદ્રકના મૃચ્છકટિક નાટકનો, (માતીચ્યા ગાડ્યાયે પ્રકરણ); ગીરીશ કર્નાડના 'નાગમંડળ' જેવા નાટકોનો અપ્રતિમ અનુવાદ મરાઠીમાં કર્યો છે. આ ઉપરાંત શ્રી રાજીવ નાઈકએ ૧૯૮૫થી લલિત કલા કેન્દ્ર - પુણે વિદ્યાપીઠ અને મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ખાતે નાટ્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે અધ્યાપનનું કાર્ય કરેલ છે. નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર નવ પાઠ્ય પુસ્તકો અને નાટ્યશાસ્ત્ર વિષે નીચેના વૈચારિક પુસ્તકો તેમણે લખ્યા છે -

- (1) અવકાશ ન - નાટકાયા - (નાટકમાંનો અવકાશ)
- (2) ખેળ નાટકાયા - (નાટકનો ખેલ)
- (3) નાટકાતલા કાળ - (નાટકમાંનો સમય)
- (4) લાગલેલી નાટકે - (મનને ભાવેલા / પ્રભાવિત કરેલા નાટકો)
- (5) નાટકાતલ મિથક (નાટકોમાંના મિથક) - હોમી ભાભા ફેલોશિપ હેઠળ એમણે મિથક કથા પર આધારિત દેશી અને પરદેશી નાટકોનો અભ્યાસ કરી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો સાથે સાથે મિથક પર આધારિત ત્રણ નાટકો - 'અનાહુત' (ઋગ્વેદમાંના ત્રણ સંવાદો ઉપર), 'અખેરચે પર્વ' (મહાભારત) અને 'જાતક' (શ્રી દુર્ગા ભાગવત ના એક મિથક અંગેના લલિત લેખ ઉપર) લખ્યા.

આ તમામ લેખકો 1990 થી 2010 સુધીના કાલખંડને પ્રભાવિત કરે છે, આ કાલખંડમાં તેમને કરેલા પ્રયોગો અને લખેલા નાટકોથી આગળ મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિ આગળ વધી રહી છે. 2010 પછી નવા લેખકો નવી અભિવ્યક્તિ સાથે આવ્યા છે, પણ તેમનું મૂલ્યમાપન કરવામાં હજુ થોડો સમય લાગે તેમ છે. હાલના કોરોના મહામારીના કારણે આપણી જીવનશૈલીમાં દૂરગામી બદલાવ થશે તેમ છે. આજની આ મહામારીની પરિસ્થિતિમાં ફિલ્મ મેકિંગ, ટી. વી. સિરિયલ્સનું મેકિંગ કેવું બદલાઈ રહ્યું છે તે તો આપણે બધા જ જોઈ રહ્યા છીએ. નાટક / રંગભૂમિ આ બધી અસરોથી દૂર રહી શકવાની નથી, એ પણ બદલાશે - ભવિષ્યમાં એ જોવું, તેને અભ્યાસવું રસપ્રદ રહેશે. ●

સુરતની સાર્થક રંગમંચ સંસ્થા અને જીવન ભારતી શાળાએ 1994ની ઉનાળાની રજાઓમાં 5થી 12 વર્ષનાં બાળકો માટે 15 દિવસના બાળનાટ્ય શિબિરનો પ્રારંભ કર્યો. શ્રી માર્કડ ભટ્ટના અતિથિવિશેષપદે ત્રણ નાટકો ભજવાયાં, તેને સારો પ્રતિસાદ સાંપડ્યો. એટલે ઓગસ્ટ 1994થી જૂન 1995 માટે દર શનિ-રવિ બાળનાટ્ય શાળા શરૂ કરવામાં આવી. તેમાં મેથી જૂન દરમિયાન નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા (એન.એસ.ડી.) - નવી દિલ્હીના સહકારથી એક મહિનાનો નાટ્યનિર્માણલક્ષી શિબિર યોજવામાં આવ્યો. તત્કાલીન નિયામક ડૉ. કીર્તિ જૈન અને તેમના પિતાશ્રી શ્રી નેમિચંદ્ર જૈનની ઉપસ્થિતિમાં એન.એસ.ડી.એ નિયુક્ત કરેલા બાળનાટ્ય તજજ્ઞ હરીશ વર્માએ બે નાટક તૈયાર કરાવ્યાં. તે પછી જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા બાળનાટ્ય પ્રવૃત્તિ થતી રહી.

તે બાળનાટ્ય પ્રવૃત્તિનો પહેલો તબક્કો હતો.

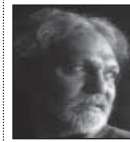
બીજા તબક્કામાં સુરતની વી.ટી. ચૉક્સી સાર્વજનિક કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશનને વર્ષ 2008માં એન.એસ.ડી.ને તેના વિસ્તરણ વિભાગ દ્વારા થીએટર ઇન એજ્યુકેશન (ટાઇ)ના કાર્યક્રમો યોજવા માટેની દરખાસ્ત મોકલી. તેને કારણે શાળા-કૉલેજમાં આ પ્રવૃત્તિ કરતા અધ્યાપક ડૉ. વિજય સેવકને 2010થી 2013 દરમિયાન એન.એસ. ડી.ના ટાઇ એકમના લાંબા ગાળાના શિબિરો, ઉત્સવો અને પરિસંવાદોમાં કાર્ય કરવાની તક મળી. આ સમય દરમિયાન ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (જીસીઈઆરટી), ગાંધીનગર, કૉલેજ સૂચવેલા છ વર્ષીય 'પ્રોજેક્ટ ટાઇ' માટે સંમતિ આપી. તેથી વર્ષ 2013થી 2019 દરમિયાન સુરત શહેરના શિક્ષકો માટે થીએટર ઇન એજ્યુકેશન અને ડ્રામા ઇન એજ્યુકેશન (ટાઇ એન્ડ ડાઇ) નાં વિવિધ પાસાં ઉપર ત્રણથી પાંચ દિવસના 50 કરતાં

પણ વધુ કાર્યશિબિરો અને ઉત્સવો યોજાયાં. આ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત શિક્ષકોને ભારતભરના તજજ્ઞોનો લાભ મળ્યો. આ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત ટાઇ અને ડાઇ વિષયમાં નવવિચારાત્મક સંશોધનકાર્ય પણ થયું, સંશોધન અહેવાલ તૈયાર થયા અને તેમાં કેટલાંક નવાં પાસાંનું ઉમેરણ થયું. આ પ્રોજેક્ટ દરમિયાન નાટ્ય દ્વારા શિક્ષણ અભ્યાસક્રમ સમિતિની રચના કરવામાં આવી. તેમાં નાટ્યક્ષેત્રનાં ડૉ. કીર્તિ જૈન, ડૉ. મોહન આગાશે, ડૉ. મહેશ ચંપકલાલ; શિક્ષણક્ષેત્રના ડૉ. ભદ્રાયુ વછરાજાની, ડૉ. મહેશ યાજ્ઞિક, ડૉ. સુલભા

નટરાજ, સંશોધન ક્ષેત્રના ડૉ. સતીષ શુક્લ અને શિક્ષણ નાટ્યક્ષેત્રના સંયોજક ડૉ. વિજય સેવકનો સમાવેશ થતો હતો. પ્રોજેક્ટ ટાઇના સમાપન વેળા યોજાયેલા રાજ્યકક્ષાના ત્રિદિવસીય ઉત્સવ 'ગ્લિમસીઝ ઓફ ટાઇ' દરમિયાન આ સમિતિના સભ્યોએ એક સેમિનાર

અને બે બેઠકો કરીને 'નાટ્ય દ્વારા શિક્ષણ વિષય અંગેના પાઠ્યક્રમની રૂપરેખા તૈયાર કરી, અને તે અંગેનો અભ્યાસક્રમ જીસીઈઆરટી તથા ઇન્ડિઅન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટીચર એજ્યુકેશન (આઇઆઇટીઈ), ગાંધીનગર દ્વારા શરૂ કરવાનું સૂચવ્યું. પરંતુ કોવિડ મહામારી અને લોકડાઉનને કારણે તે કાર્યવાહી મંદ પડી હતી.

આનંદની વાત એ બની કે આઇઆઇટીઈએ શરૂ કરવા ધારેલા 51 ઓનલાઇન સર્ટિફિકેટ કોર્સીઝમાં 'ડ્રામા ઇન એજ્યુકેશન (નાટક દ્વારા શિક્ષણ)નો સમાવેશ થયો. આ ગવર્નમેન્ટ ટીચર એજ્યુકેશન યુનિવર્સિટી દ્વારા શરૂ કરાયેલા કોર્સ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશનના નિયમ

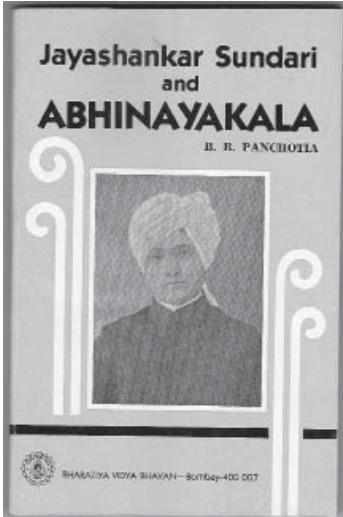

ડૉ. વિજય સેવક : સુરત સ્થિત અધ્યાપક, વી.ટી. સાર્વજનિક કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને સેન્ટર ફોર કલ્ચરલ રિસોર્સિસ એન્ડ ટ્રેઇનિંગ, ન્યુ દિલ્હી (CCRT)ના ડિસ્ટ્રિક્ટ કો-ઓર્ડિનેટર છે.

પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. સ્વાધ્યાયકાર્ય સહિત સંપર્ક કાર્યક્રમના આ કોર્સ 70થી 75 કલાકના છે. આ કોર્સમાં કોઈ પણ શિક્ષક કે અધ્યાપક, તાલીમાર્થી કે ધો. 12 પાસ કરેલો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ભાગ લઈ શકે છે. કોર્સ પૂર્ણ થયે અને તેની પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ તેમને યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રમાણપત્ર એનાયત કરવામાં આવશે. ચારથી પાંચ મહિનાના આ કોર્સની પ્રથમ બેચમાં કુલ 11 શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો. કોર્સના વિષયવસ્તુમાં નાટ્ય અને શિક્ષણનાં અધ્યયન-અધ્યાપનનાં ઘણાં પાસાંનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ લખનારને 'નાટક દ્વારા શિક્ષણ (DIE) પાઠ્યક્રમને પરિકલ્પિત કરવાની અને સંયોજિત કરવાની તક મળી છે. તા. 23 જુલાઈ 2020થી શરૂ થયેલા આ કોર્સનો પ્રારંભ વિવિધ પ્રકારના 'પ્લે' - શારીરિક, માનસિક અને મનો-શારીરિક રમતો અને શિક્ષણમાં તેના વિનિયોગથી થયો.

●

બુરૂટ્ટી ટ્રસ્ટે, અન્ય લેખકો તરફથી અનુદાનમાં મળેલા વિવિધ પુસ્તકો રંગકર્મીઓને અને અન્ય ભાવકોને વિનામૂલ્યે ફક્ત ટપાલ ખર્ચ લઈને આપવાનું ઠરાવેલ છે, તે પૈકીનું એક પુસ્તક ભારતીય

વિદ્યાભવન મુંબઈનું પ્રકાશન (1987) 'Jayashankar Sundari and ABHINAYAKALA' જેમાં કલાગુરુ જયશંકર 'સુંદરી'ની જીવની આલેખાઈ છે. તેના રચયિતા સિદ્ધહસ્ત લેખકશ્રી બી.બી. પાંચોટિયા છે. પુસ્તક અંગ્રેજીમાં છે. અને 183 પાના ધરાવે છે. આપ ફક્ત રૂ. 100/- કુરિયર/ટપાલ ખર્ચના મોકલીને ઘેર બેઠા મેળવી શકશો. બેંકની વિગત ટાઇટલ ત્રણ (પાનુ-43) પર આપેલ છે. પૈસા જમા કરાવ્યા બાદ વોટ્સએપ 9979242451 પર આપનું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથેનો મેસેજ મોકલી આપશો.

શ્રદ્ધાંજલિ

પ્રો. ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, ચિયેટર મીડિયા સેન્ટરના આદ્ય સ્થાપક શ્રી હસમુખ બારાડીના મિત્ર, ભવાઈના પ્રખર અભ્યાસુ, ભવાઈના વિવિધ પાસાઓ વિશે જેમણે સંશોધન કરીને સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યા છે, તેઓ તા. 31-8-2020ના રોજ દેહાવસાન પામ્યા.

વ્યવસાયે તેઓ ગુજરાતી વિષયના પ્રોફેસર હતા. સ્વ. પંડિત કે.કા. શાસ્ત્રીના પરમ શિષ્ય હતા. ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા, સાથે જ તેમનું પોતાનું પણ 'કડકિયા ટ્રસ્ટ' હતું, જે દ્વારા તેઓ પુસ્તકોના પ્રકાશનની, રિસર્ચની અને લાઇબ્રેરીની પ્રવૃત્તિઓ કરતા.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ હેઠળ તેમનું છેલ્લું પુસ્તક (પ્રકાશન-50) ભવાઈ - એક અભિગમ, સંપાદક જનક દવે, હસમુખ બારાડી, જોરાવર સિંહ જાદવ અને પ્રો. મહેશ ચંપકલાલ, તાજેતરમાં જ તેઓએ TMC આર્કાઇઝ લાઇબ્રેરી માટે મોકલ્યું.

ચિયેટર મીડિયા સેન્ટરે તેમને ભવાઈક્ષેત્રે તેમના સાહિત્યિક પ્રદાન બદલ 'લાઇફટાઇમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ', શ્રી જયંતી પટેલ, 'રંગલો'ના હસ્તે આપેલો. આ સાથે તે પ્રસંગનો ફોટો પ્રદર્શિત કરેલ છે.

દુઃખની વાત છે, કે ફોટામાંના આ બંને મહાનુભાવો હવે આપણી વચ્ચે હયાત નથી.

બુરૂટ્ટી પરિવાર તરફથી શોકાંજલિ !

બાળનાટ્ય તાલીમ એ પ્રમાણમાં અપૂરતું ખેડાયેલું ક્ષેત્ર છે. બાળમાનસ અને બાળકની શરીર રચનાને સમજીને લખાયેલા નાટ્યતાલીમના સૂઝાવપૂર્ણ પુસ્તકોનો અભાવ વર્તે છે. આ અછત દૂર કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કેટલાક નાટ્યકર્મીઓ તરફથી થયો છે. જેમાંના એક મન્વિતા બારાડી છે. થિયેટર મીડિયાની પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ હેઠળ બાળનાટ્ય તાલીમનું આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયેલ છે. જે બાળનાટ્યપ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી, રસ ધરાવતી દરેક શાળા કોલેજ કે અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓએ વ્યક્તિઓએ, વસાવવા જેવું છે. 'નાટક'માં ત્રણથી ચાર હપ્તામાં તે પુસ્તક પ્રકાશિત કરીશું.

(લેખાંક-1)

મોટે ભાગે આપણે શિક્ષણ માટેના બાળનાટકની સ્ક્રીપ્ટ પરથી તૈયાર કરેલાં નાટકો જોયાં છે. એટલે કે કોઈ લેખકે નાટક લખ્યું હોય ને કોઈ નાટક મંડળી - દિગ્દર્શક તથા નટો/નટીઓએ ભજવ્યું હોય. દિગ્દર્શક પાંડુલિપિ વાંચે, નટો/નટીઓ મંચ પર શું કરશે, કેવી રીતે બોલશે વગેરે મનમાં વિચારી, પછી મંડળી પાસે એમ કરાવડાવે. પણ બાળકો માટેનાં શૈક્ષણિક નાટકોની પ્રક્રિયાની વાત તદ્દન જુદી છે.

બાળકો માટેનાં નાટકોની કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત પાંડુલિપિ (script) બને ત્યાં સુધી એવી ન હોવી જોઈએ, જેને કોઈ લેખકે એકલા બેસીને લખી હોય, દિગ્દર્શકે રચી હોય અને નટો ભજવવાના હોય.

આપણી આ પ્રક્રિયામાં તો બાળકો પાસેના જ કોઈ વિચારબીજને વિકસાવવાની અને એને નાટ્યરૂપ આપવા પ્રોત્સાહિત કરવાની વાત કેન્દ્રમાં છે. કયા વિષય પર નાટક કરવું છે એ ખ્યાલમાં રાખી, બાળકો એ વિષયની ચર્ચા કરે, અને નાટ્યરચના તરફ વળે. આ સંપૂર્ણપણે સહભાગીદારીની પ્રક્રિયા છે. એમાં બધા બાળકો લેખક, દિગ્દર્શક અને નટ બને છે ! અલબત્ત, ક્યારેક નાટકની તૈયારીની બધી જ જવાબદારી એકાદ વ્યક્તિ પર છોડવી સહેલી બની રહે, જોકે એ તો આયોજનનો સવાલ છે.

આ લેખમાળામાં બાળભાગીદારીને કેન્દ્રમાં રાખતી પ્રક્રિયા છે. બાળકોની તાલીમ માટે અમુક રમતો અહીં આપેલી છે, જે સમજીને રમવી જરૂરી છે. આ રમતો બાળકોના શરીર, અવાજ, જૂથભાવના અને બાળકોની સર્જનાત્મક શક્તિઓને જાગ્રત કરે છે-

આયોજન

નાટક એ અનુભવવાની કલા છે. આપણે જે અનુભવીએ, તે દર્શાવીએ, અને બાકીનાં લોકો સાથે મળીને એ કરીએ. ખૂબ સાદી લાગતી રમત પણ જ્યાં સુધી

બાળકો સાથે આપણે રમ્યા ન હોઈએ અને એનો અનુભવ ન લીધો હોય ત્યાં સુધી, એનો મુદ્દો અને ઉદ્દેશ ન સમજાય. માટે દરેક રમત બધાએ ફરજિયાત રમવી જોઈએ.

એમાં કોઈ નિરીક્ષક (observer) ન હોય તો સારું, કારણ કે રમતમાં સામેલ ન હોય એવા બાળકથી શિબિરાર્થીને ક્ષોભ થાય. જે ભાગ લે, તે જ એમાં હાજર રહે એ શિસ્ત જરૂરી છે.

દરેક વ્યક્તિ વિશિષ્ટ હોય છે. એમના જીવનના અનુભવો, એમની જીવનશૈલી આગવાં, નિરાણાં હોય છે. પરંતુ દરેકનો પરિચય કેળવવો ખૂબ જરૂરી છે; ફક્ત નામ - ઠામ કે શબ્દોથી જ નહીં, પણ કામ કરતાં, એમના ગમા-આણગમા, એમની શક્તિ-મર્યાદાઓ, આવડતો, વિશિષ્ટતાઓ વગેરે જાણવાં જોઈએ.

દરેક બાળક પણ એ જ રીતે વિશિષ્ટ હોય. એમના કુટુંબની પૂર્વભૂમિકા પ્રમાણે અને સ્વભાવ તેમજ વિકાસ પ્રમાણે દરેક બાળક અલગ હોય છે. આ બધાં બાળકો એકબીજાને સારી રીતે ઓળખતાં થાય, તો એ 'જૂથ' બને, અને તો જ નાટક શક્ય બને. આ જૂથ એટલું તૈયાર હોય કે કોઈ પણ વિષય અંગે નાટક સર્જી શકે.

નાટ્યરમતો

આ રમતોને કોઈ કસરત ન ગણે, એ રમતો જ છે; એની મજા લેતાં, એના શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ વિશે જાગૃત થયા વિના, રમતાં રમતાં જ એ શિખાઈ જશે. ગોળાકારે બાળકોનું જૂથ બેઠું કે ઊભું હોય એના કેન્દ્રમાં બધી રમતો રમાતી હોવાથી, જે

મન્વિતા બારાડી : વ્યવસાયે ટાઉનપ્લાનર/આર્કિટેક્ટ તખ્તાના કુશળ અભિનેત્રી છે, દિગ્દર્શક છે અને શહેરની જાણીતી નાટ્યતાલીમ સંસ્થા થિયેટર મીડિયા સેન્ટરના મુખ્ય સંચાલક છે. મન્વિતાબેન ગુજરાતના જાણીતા નાટ્યવિદ્ હસમુખ બારાડી અને જ્યોતિ બારાડીનાં પુત્રી છે,

બાળક અભિનય કરે છે એ જ એનો પ્રેક્ષક પણ બને છે, અને પછી બાળપ્રેક્ષક પણ નટ બને છે. પરિણામે બાળનટોની ભૂલોને સહાનુભૂતિથી જોવાય છે, એકબીજાની ભૂલોમાંથી શિખાય છે.

આ બાળનાટ્ય તાલીમનાં ચાર પાસાં છે :

- (1) બાળક જાતને સમજે અને ઓળખે
- (2) બાળક એના સાથીને સમજે અને ઓળખે
- (3) સાથીઓને સથવારે બાળક આખા જૂથને સમજે અને ઓળખે
- (4) બાળનટોનું જૂથ સાથે મળી સમાજને એટલે કે એના પરિવેશને સમજે અને ઓળખે.

આ ચારેય પાસાંઓ એક પછી એક અલગ અલગ નહીં પણ એક સાથે એકબીજાને સહાયક બને એ રીતે સિદ્ધ થતાં જશે. એ વિશે વાતો કે ચર્ચા નહીં, પણ પ્રસંગો, પાત્રો, ઉદ્દેશો માટેની આ રમતોથી શૈક્ષણિક બાળનાટક બાળકોની ભાગીદારી વિકસે છે.

આ થિએટર રમતો માર્ગદર્શક શિક્ષકના નિરીક્ષણમાં રમવી. એણે પણ બધી રમતોમાં ભાગ લેવો.

વાતાવરણ

1. બધાં બાળકો છૂટથી હરીફરી શકે એવો મોટો ખંડ - ખુલ્લી શુદ્ધ હવાની અવરજવર અને પાથરણાંની વ્યવસ્થા સાથે હોય.
2. શરીરને હલનચલનમાં તકલીફ ન પડે એવાં કપડાં પહેરવાં.
3. તાલીમ વખતે બધાંએ ખુલ્લું, સંવેદનશીલ માનસિક વલણ રાખવું.
4. વધુમાં વધુ વીસ સહભાગીઓ રાખવા. દરેક રમત માટે ત્રણેક કલાકનો સમય આપી નિરાંતે ચર્ચા કરવી. માર્ગદર્શકને યોગ્ય લાગે તો સમય વધારી - ઘટાડી શકાય.
5. આ રમતોના વર્ણન સાથે એની રીત, શરતો, ક્રમ અને શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે. આખી રમત વાંચી, એને વ્યવસ્થિત રમી, એના મુદ્દાઓની ચર્ચા બાળકો સાથે કરવી, અને પછી એને એક વખત ફરી રમવી જેથી એના શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ બાળકોના મનમાં બરાબર બેસી જાય. માર્ગદર્શક દરેક બાળકનું સતત નિરીક્ષણ કરી, એને સહાયક સૂચનો કરવાં અને જૂથકાર્યમાં સંડોવવામાં પ્રેરક સહાનુભૂતિ દર્શાવવી.

થિએટર રમતો

બધાં ગોળાકારમાં બેસો. બધી જ રમતો ગોળાકારમાં બેસીને જ રમવાની છે. ગોળાકારમાં કોઈ આગળ કે પાછળ નથી, તેમ કોઈ ઊંચા આસનેય બેઠું નથી. માર્ગદર્શક શિક્ષકસહિત બધાં એક જ આસને બેસીને કામ કરશે. બધાંએ સાથે મળીને ખોજ કરવાની છે. એકબીજાને અને પોતાને સમજવાની કોશિશ કરવાની છે.

(ક) શાબ્દિક પરિચય :

પહેલા રાઉન્ડમાં બધાં પોતાનું નામ બોલે - કૃત્ત નામ - જે નામથી બધાં એ બાળકને ઓળખતાં હોય, અથવા બાળકને ઓળખાવું હોય. તેમાં અટક કે પિતાનું નામ બોલવાની જરૂરત નથી. નામ સાથે બાળક ઇચ્છે તો પોતાના અભ્યાસ, રહેઠાણ, ગામા-અણગમા, શોખ વગેરેનો શાબ્દિક પરિચય આપી શકે.

(ખ) મુદ્રાથી પરિચય :

બીજા રાઉન્ડમાં કોઈ એક મુદ્રા કરવાનું બાળકોને કહો - મોઢાથી અવાજ કર્યા વગર - તે ક્ષણે મનમાં જે કંઈ સુઝે એ મુદ્રા કરવા જણાવો. બધાં બાળકો વારાફરતી જુદી-જુદી મુદ્રાઓ કરે, ઊભાં, બેઠાં, સૂતાં - કોઈ પણ રીતે આ મુદ્રા કરી શકાય. એમાં 'અભિનય' કરવાનો નથી. કોઈ 'અભિનય' કરે તો માર્ગદર્શક તુરત જ સાદી ક્રિયા કે મુદ્રા ફરી કરવાનો આગ્રહ રાખવો.

(ગ) અવાજથી પરિચય :

ત્રીજા રાઉન્ડમાં કૃત્ત અવાજ કરો. કોઈ પણ પશુપક્ષીના અનુકરણથી માંડીને ચીસ, છીંક વગેરે ગમે તે અવાજ કરી શકાય. પણ એ ધ્વનિ ખૂબ મોટેથી કરવો જરૂરી છે. બધાં એ અવાજ સાંભળી શકવાં જોઈએ.

(ઘ) અવાજ અને મુદ્રાથી પરિચય :

ચોથા રાઉન્ડમાં અવાજ અને મુદ્રા સાથે કરો. એ બંને સુસંગત હોવાં જોઈએ. આ પછી માર્ગદર્શક ઇચ્છે તો, મુદ્રા અને ધ્વનિ સાથે કરવામાં જે સુસંગતતા અને લય ઊભાં થાય છે એના તરફ ધ્યાન દોરી શકે.

આ રમતથી જૂથમાં બધાંની એકબીજા સાથેની ઓળખાણ વધે છે, અને છોછ/ક્ષોભ તૂટે છે.

બંધનમુક્તિ - પડઘો અથવા અરીસો

બધાં બાળકો સહજ (natural) હોય તો સાથે કામ કરવાનું સરળ બને. આ રમતમાં બંધનો છોડાવવાનું કામ કરવાનું છે - માનસિક, શારીરિક બંધનોમાંથી મુક્ત બનવાનું

છે. આ રમતોને પડઘો અથવા અરીસો કહીશું :

- (ક) બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે
- (ખ) વ્યક્તિ અને જૂથ વચ્ચે
- (ગ) વ્યક્તિ અને જૂથ એક લાઇનમાં - ક્રમબદ્ધ

અનુકરણ

(ઘ) જૂથનું નેતૃત્વ

(ક) બે બાળકો વચ્ચે :

એક બાળક 'નેતા' અને બીજું બાળક 'અરીસો'

ગોળાકારે બેઠેલાં બાળકો વચ્ચેની જગ્યા (area)માં કોઈ પણ બે બાળકો વચ્ચે આવે. એક બાળક નાયક/નેતા બને, બીજું બાળક એનો અરીસો/અનુયાયી બને - એટલે કે બાળક - એક જે કરે એવું જ બાળક બે કરે.

બાળક - એકે જો જમણો હાથ ઉઠાવ્યો હોય તો બાળક - બેનો એ ડાબો હાથ થાય અરીસાના પ્રતિબિંબમાં દેખાય તેમ. એ રીતે બાળક - એક , સતત કોઈ ને કોઈ મુદ્દાઓ કર્યા કરે. બેથી ત્રણ મિનિટ સુધી આ જોડીની - રમત ચાલુ રહે.

માર્ગદર્શક 'ચેઇન્જ' એટલે કે 'બદલો' કહે ત્યારે ગોળાકારમાંથી ત્રીજું બાળક વચ્ચે પ્રવેશે. બાળક-બે (એટલે કે જે અરીસો બન્યું હોય તે) હવે નાયક/નેતા બને, અને નવું પ્રવેશેલું બાળક-ત્રણ, અરીસો બને. પહેલું બાળક પોતાની જગ્યાએ ગોળાકારમાં ગોઠવાઈ જાય. હવે આ બાળક - બેનું અનુકરણ બાળક-ત્રણ કરશે.

માર્ગદર્શક 'ચેઇન્જ' એટલે કે 'બદલો' કહે ત્યારે ચોથું બાળક પ્રવેશે. ત્રીજું બાળક હવે નેતા બનશે અને ચોથું અરીસો બનશે અને બીજું બાળક ગોળાકારમાં બેસી જશે. બધાં બાળકો વારો આવી જાય ત્યાં સુધી આ રમત રમવી.

આ રમત રમતી વખતે પહેલા ફેરા (round)માં ફક્ત મુદ્દાઓ જ કરવાની હોય છે. મોંથી કોઈ જ અવાજ ન કરવો. આખા શરીરનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. 'નેતા'ની બધી જ મુદ્દાઓ શરૂથી પૂરી થાય, ત્યાં સુધી 'અરીસા' એ એનું અનુકરણ ખૂબ જ ધ્યાનથી કરવું.

બીજા ફેરામાં મુદ્દા સાથે અવાજ ઉમેરો. મોઢાથી જાત-જાતના અવાજો કરી શકાય. પણ એટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે શારીરિક મુદ્દાઓ સાથે આ અવાજનો તાલ જળવાવો જોઈએ.

કોઈ નાયક/નેતા દ્વારા અગાઉ થઈ ગયેલી મુદ્દાઓ ન કરવી. અને નેતાએ બાળક - બેને અનુકરણ કરવામાં મદદ

કરવી - એટલે કે એ સંપૂર્ણ રીતે અનુકરણ કરી શકે, એવો લય પકડવા જણાવવું. બને તેટલું શરીર ખેંચી/વાળી/મરોડીને વાપરવું, તથા અવાજ પણ મોટો રાખવો જરૂરી છે.

આ રમતથી-

(1) બાળકને પોતાનું શરીર સમજાય, એની શક્યતાઓ અને મર્યાદાઓ, એની વિકૃતિઓથી એ વાકેફ થાય. અમુક જ રીતે વપરાવાથી આપણું શરીર અમુક સ્થિતિમાં જડ અને શિથિલ થઈ ગયેલું હોય છે એ બંધનોમાંથી મુક્ત બનાય.

(2) બાળકો એકબીજાનો વધુ પરિચય મેળવે, કોઈ પણની આગળ કુદાય, ચીસ પડાય વગેરે બધા ક્ષોભ ઘટે. ટૂંકમાં, શારીરિક અને માનસિક બંધનો - ગ્રંથિઓથી મુક્ત બનાય.

(3) આ અનુકરણની રમતથી નિરીક્ષણ શક્તિ વધે છે. બીજા બાળકની શારીરિક ક્રિયા નિહાળી, પછી એના જેવું કરવાથી અનુકરણ માટે જરૂરી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની ટેવ પડે છે.

(ખ) બાળક અને જૂથ વચ્ચે

ખંડમાં બાળકો આડાં-અવળાં ગોઠવાઈ જાય. એક બાળક મુદ્દા અને અવાજ શરૂ કરે. બાકીનાં બધાં જ અરીસા બની બાળક - એક જે ક્રિયા અને અવાજ કરે એનું અનુકરણ કરે. આખા શરીર અને ખંડની જગ્યાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. જૂથનાં બધાં બાળકો અનુકરણ કરી શકે, એ માટે નેતાઓ મંદ લય રાખવો જરૂરી છે. માર્ગદર્શક 'ચેઇન્જ' કે 'બદલો' કહે ત્યારે નેતા/નાયક બદલાય અને બાકીનાં બાળકો નવા નેતાનું અનુકરણ ચાલુ કરી દે.

આ રમતથી-

અગાઉ દર્શાવેલા ઉદ્દેશો ઉપરાંત, આખા જૂથને એકબીજાની મુદ્દાઓ/અવાજોનું અનુકરણ થતું જોવાથી અને સાંભળવાથી આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને બધાંને જૂથ તરીકે સાથે કામ કરવાની ટેવ પડવા માંડે છે.

(ગ) ક્રમબદ્ધ અનુકરણ

બાળક-એક આગળ અને બાળકોનું જૂથ એક લાઇનમાં પાછળ

એક પંક્તિમાં બધાં બાળકો ઊભાં રહે. આ પંક્તિમાં જે બાળક મોખરે હોય, તે એક મુદ્દા અને એને લગતા અવાજની શરૂઆત કરે, એનું અનુકરણ બાળક-બેએ કરવું. બાળક-બેનું અનુકરણ ત્રીજા બાળકે કરવું. આમ આખી

લાઈન તેમના આગળના બાળકને જોઈને કરે. આ પંક્તિ સતત આગળ વધતી હોવી જોઈએ.

નેતાએ હંમેશા ચાલીને કે ફરીને આખા ખંડનો ઉપયોગ કરવો; બાળકો વચ્ચેની જગ્યા એકસરખી રહે તેમ ગતિ કરાવવી. કોઈની આગળ ખૂબ જગ્યા હોય અને બાકીના સાંકડી જગ્યામાં ઊભાં રહી મુશ્કેલીથી મુદ્રાઓ કરે એવું ન બનવું જોઈએ.

આ રમતથી-

(ક) અને (ખ)માં દર્શાવેલા ઉદ્દેશો - નિરીક્ષણ શારીરિક ક્રિયાઓ, અનુકરણ, છોછ જવો તેમજ જૂથકાર્ય વગેરે - ઉપરાંત આગળ-પાછળની જગ્યાનો વ્યાપ - જે અભિનય માટેની રમણભૂમિ જ ગણાય. તેનો બાળકોને ખ્યાલ આપવો.

ખાસ તો અભિનય કરતાં બાળકનાં દૃષ્ટિ, ચિત્ત ચારે બાજુએ રહેશે. એક પછી એક બાળકમાં પસાર થતાં અને બદલાતાં મુદ્રા, ગતિ અને ધ્વનિ અનુભવવાનો અને એ લય-પ્રવાહનો અનુભવ થશે.

માર્ગદર્શકે એ તરફ બાળકોનું ધ્યાન ખાસ દોરવું.

(ઘ) જૂથનું નેતૃત્વ

બાળક-એક ખૂબ મોટો અવાજ કરી, બધાંનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચી મુદ્રા-ધ્વનિની રમત શરૂ કરે. બાકીનાં બધાં બાળકો - એકનું અનુકરણ કરે. થોડા સમયના અનુસરણ પછી અન્ય કોઈ પણ બાળક, જે મુદ્રા અને અવાજ થતાં હોય, એનાથી જુદું કરી. બધાંનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચી લે. અને એ રીતે જૂથનું નેતૃત્વ ઝૂંટવી લે.

થોડા સમય પછી કોઈ ત્રીજું બાળક પણ કંઈક જુદું કરે, નેતૃત્વ લે, અને એ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે. બધાં વારાફરતી નેતૃત્વ લઈ શકે. શારીરિક મુદ્રા અને અવાજ બંનેનો ગતિશીલ ઉપયોગ થવો જોઈએ.

નેતૃત્વ ઝૂંટવવામાં માર્ગદર્શકે 'ચેઇન્જ' કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જૂથનાં બાળકો જ આ રમતને આગળ વધારે.

આ રમતથી-

લોકોનું ધ્યાન પોતાના તરફ કેવી રીતે ખેંચવું, તેનો બાળકોને ખ્યાલ આવશે. ખાસ કરીને નાટક ભજવતી વખતે પ્રેક્ષકનાં કાન, આંખ પોતાના પર કેવી રીતે ખેંચી રાખવા એનો ખ્યાલ આવશે. નેતૃત્વ લેવા માટે આત્મવિશ્વાસ વધશે. ●

(ક્રમશઃ)

'નાટક'નું લવાજમ ભરવાના સ્થળો

- **થિયેટર મીડિયા સેન્ટર**
પેટ્રોલ પંપ પાસે, ચેનપુર રોડ,
ન્યુ રાણીપ, અમદાવાદ - 382 470
Phone : 079-27490241 / 243
- **મેગેઝિન વર્લ્ડ**
સ્ટેશન રોડ, ગોપાલ સિનેમા સામે,
આણંદ - 388 001.
Phone : 02692 - 244635
- **સૌરભ પુસ્તક ભંડાર**
બી-20, સ્થાપત્ય એપાર્ટમેન્ટ,
સ્ટર્લિંગ હોસ્પિટલ પાસે, મેમનગર.
અમદાવાદ-380 052.
Phone : 079-2745 1400,
(m) : 93270 00918
- **વિજય મેગેઝિન વર્લ્ડ**
62, કલ્યાણ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,
રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-380 001.
Phone : 079-2535 0703
- **શિવમ્ એન્ટરપ્રાઇઝ**
વનિતા વિશ્રામ સામે, ડૉન રોડ,
કેસન્ટ, ભાવનગર - 364 001.
Phone : 079-94262 53427
- **નવકાર મેગેઝીન એજન્સી**
બી-8, અરિહંતનગર, વિશ્રામનગરની સામે,
ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-380 052.
(M) : 98982 81230
- **માતૃભાષા અભિયાન**
પ્રથમ માળ, ભારતીય સમુદાય ભવન બિલ્ડિંગ,
નવજીવન પ્રેસ સામે, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ રોડ,
અમદાવાદ-380 014
Phone : (M) 91736 50026, 99099 59739
- **ઓરોબોરોઝ**
203, શિતલવર્ષા કોમ્પ્લેક્ષ
પી.સી. જ્વેલર્સની સામે, શિવરંજની ચાર રસ્તા,
અમદાવાદ - 380 015.
Phone : (M) 90990 29760
- **શ્રી અજયભાઈ વ્યાસ**
101, સ્વયમ્ પ્રકાશ એપાર્ટમેન્ટ,
22/બી, પ્રતાપગંજ, સેન્ડલ વુડ એપાર્ટમેન્ટ પાછળ,
Phone : (M) 982444094, 8200883982

વડોદરાની નાટ્ય-પ્રવૃત્તિ

સંકલન/અભિપ્રાય - અજય વ્યાસ

વડોદરાની રંગભૂમિ પર વડોદરાના નાટ્ય રંગકર્મીઓ દ્વારા જુલાઈ - સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૦ દરમિયાન પ્રસ્તુત થયેલ નાટ્યપ્રવૃત્તિઓની માહિતી :

કોવિડ-૧૯ના કારણે માર્ચ ૨૦૨૦થી લઈને અત્યાર સુધી જે અસામાન્ય પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી છે તે અંગે આપણે સૌ પરિચિત છીએ. અખા દેશમાં રંગમંચીય નાટ્ય પ્રવૃત્તિ સદંતર બંધ છે. જે કલાકારો અને સંસ્થાઓ પરોક્ષરીતે જે પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે તે છે ઓન-લાઈન વર્કશોપ્સ - વેબિનાર. તેથી આ અંકમાં આ અંગેની માહિતી આપી છે.

(1) ત્રિવેણી વડોદરાના શ્રી ફણીસાઈ ચારીનો અહેવાલ :

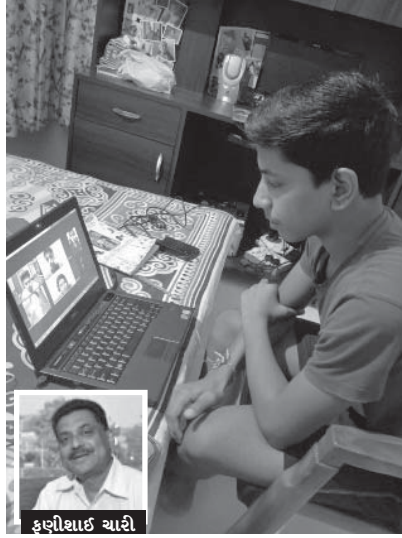
“રાષ્ટ્રીય નાટ્ય વિદ્યાલય (NSD) દ્વારા આયોજિત ઓનલાઈન ચિલ્ડ્રન્સ થિએટર વર્કશોપ” એ આ વર્ષનો નવતર અને મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમોમાંનો એક કાર્યક્રમ છે. જે રંગમંચના જાદુને બાળકો સુધી લઈ આવ્યો છે. આ ઓનલાઈન થિએટર વર્કશોપનું આયોજન આ વર્ષની કોરોનાની આપત્તિના કારણે કરવામાં આવ્યું છે. વળી, પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં રંગમંચની સંપૂર્ણ ગેરહાજરી કરતાં વર્ચ્યુઅલ રંગમંચને સ્વીકૃતિ આપવી એ સમય અનુરૂપ ગણાશે.

આ ઓનલાઈન થિએટર વર્કશોપનું આયોજન અને પ્રસારણ રંગમંચના દિગ્ગજ કેળવણીકારો દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. ટેકનોલોજીના આ અનોખા પ્રયોગ તેમજ વર્ચ્યુઅલ થિએટર કલાસિસ દ્વારા દેશભરનાં અલગ-

અલગ ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવનાર બાળકો પોતાની અભિવ્યક્તિનો આનંદ, ઉત્સાહ અને સંતોષની લાગણી એકસાથે અનુભવી શક્યાં. આ વર્કશોપ સમગ્ર ભારતનાં ૮ થી ૧૬ વર્ષનાં બાળકો માટે જુદાજુદા ચાર વિભાગોમાં ૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦ થી ૨૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦ સુધી દરરોજ સાંજે ૫ થી ૭ વચ્ચે યોજવામાં આવ્યો હતો જેમાં દેશભરમાંથી ૨૫ બાળકોએ ભાગ લીધો હતો.

વડોદરા ખાતેથી ૧૪ થી ૧૬ વર્ષની વયમર્યાદા વિભાગમાં ચૌદ વર્ષીય કાર્તિક નાંબિયારને પસંદ કરવામાં આવ્યો. કાર્તિક રંગમંચની પ્રવૃત્તિઓ સાથે વર્ષ ૨૦૧૭થી જોડાયેલો છે. તેણે વર્ષ ૨૦૧૮ અને ૨૦૧૯ દરમિયાન ત્રિવેણી, વડોદરા દ્વારા આયોજિત ચિલ્ડ્રન થિએટર વર્કશોપમાં પણ ભાગ લીધો હતો. તેણે ‘નવો મોબાઈલ’ તેમજ ‘સામાજિક માધ્યમોમાં શિષ્ટચાર’ જેવા વિષયો પર એકપાત્રીય અભિનય પ્રસ્તુત કરેલ છે. તેણે વર્ષ ૨૦૧૮માં આયોજિત ઇન્ટરનેશનલ ઓલિમ્પિક થિએટર ફેસ્ટિવલ ખાતે ‘ગર્જ ગિરનારી બિલ્લી’ નામનાં નાટકમાં પણ ભાગ લીધો હતો, કાર્તિક નાંબિયારનાં જણાવ્યાં મુજબ આ વર્કશોપમાં ભાગ લેવાથી તેને આ બાબતો શીખવા મળી.

લાગણીનું વિસ્તરણ : બાળકોએ સતત પોતાનાથી અલગ હોય તેવાં અને નવાં વ્યક્તિત્વો ધરાવતાં પાત્રોની ભૂમિકા ભજવવી , જે દ્વારા - કેવી રીતે બોલવું, વર્તવું અને વિચારવું તેનું અનુભવ જ્ઞાન મળે.

અજય વ્યાસ ૧૯૬૯થી નાટ્ય રંગમંચ સાથે જોડાયેલા સક્રિય અને ઉત્સાહી રંગકર્મી છે. નાટ્ય લેખન, દિગ્દર્શન, અભિનય અને અન્ય નાટ્યવિદ્યાઓમાં તેઓનું સક્રિય યોગદાન રહેલું છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના અનુસ્નાતક અને તેને લગતો માર્કેટિંગનો બહોળો અનુભવ હોવા ઉપરાંત તેઓએ નાટ્યમાં પણ અનુસ્નાતક ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી આ ક્ષેત્રે નાટ્ય શિક્ષક અને પરીક્ષક રહી ચૂક્યા છે. તેઓ નાટ્યાભિનય, નાટ્ય દિગ્દર્શન ઉપરાંત નાટ્ય સ્પર્ધાઓ, શિક્ષણકાર્ય અને નાટ્ય-શિબિરોમાં સેવાઓ આપતા રહે છે. વડોદરાની નાટ્ય કલાસંસ્થાઓને નમ્ર વિનંતી કે તેઓ પોતાની નાટ્ય પ્રવૃત્તિ વિષેની ફોટોગ્રાફ સહિતની માહિતી શ્રી અજય વ્યાસને સમયસર મોકલાવે જેથી તેને “નાટક” ત્રિમાસિકનાં આગામી અંકમાં સમાવી શકાય. ઈમેઈલ: ajayshry@gmail.com, મો: વોટ્સએપ : ૯૮૨૪૪૪૦૯૪.

સમસ્યાનું સર્જનાત્મક નિરાકરણ : સર્જનશીલ રંગમંચની કળા જ એ છે, કે તે બાળકોમાં તેમની કલ્પનાની સહાયતામાં લઈને, માર્ગના અવરોધોને વળોટવાની તેમજ ઈચ્છિત પરિણામ મેળવવાની ક્ષમતા ખીલવે છે. સમસ્યાનો ઉકેલ મેળવવાની આ રીત તેમને મોટા થયા બાદ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રે મદદરૂપ થશે - પછી તે સંબંધ હોય, વ્યવસાય હોય કે કુટુંબ હોય.

આત્મવિશ્વાસ : બાળકોને તેમની એશોઆરામની દુનિયામાંથી બહાર કાઢવામાં રંગમંચ કમાલની ભૂમિકા ભજવે છે. રંગમંચ દ્વારા બાળકો અભિનય કરવો, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારો કરવા અને સમાજમાં ગરિમાપૂર્ણ વર્તન કરવું વગેરે - એ બધી જ કળાઓ શીખી શકે છે, જે આગળ જતાં તેમને જીવનના દરેક વ્યવહારમાં અચૂક કામ લાગશે.

માનસિક શક્તિનો વિકાસ : ટેકનોલોજીની હરણફાળના કારણે અભ્યાસમાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, એન્જિનિયરિંગ અને ગણિતનું મહત્વ અનેકગણું વધી ગયું છે. વાસ્તવિક દુનિયામાં તે ઘણાં જ ઉપયોગી છે એ ખરું, પણ આ બધી જ મગજની કાર્યક્ષમતા સાથે સંકળાયેલી વિદ્યાઓ છે. ચેતાતંત્રસંબંધી વિજ્ઞાન એ બાબતનું પ્રમાણ આપીને કહે છે કે હકીકતમાં તો સૌથી પુશ અને સૌથી સફળ વ્યક્તિઓનાં મગજ સંપૂર્ણપણે વિકસિત હોય છે, માનસિક વિકાસમાં રંગમંચની સંવેદનાપ્રેરક ગતિવિધિઓ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

રંગમંચ થકી શિક્ષણના કાર્યક્રમો માટે પ્રખ્યાત એવા અબ્દુલ લતીફ કટના, સુવર્ણ રાવત, તસબ્બર અલી દ્વારા રંગમંચની પ્રવૃત્તિને આ રીતે ઓનલાઇન લઈ જવામાં આવી છે, કાર્ટિકના જણાવ્યા મુજબ આ વર્ચ્યુઅલ વર્કશોપનો મુખ્ય આશય એ છે કે દેશભરનાં બાળકલાકારોમાં રંગમંચ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ અને અનુસંધાન જળવાઈ રહે. વર્કશોપ દરમિયાન આયોજિત થિએટર પર્ફોર્મન્સમાં ભારતભરનાં વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓએ અભિનય સંબંધી પોતાની મર્યાદાઓને વળોટીને ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ કર્યો હતો. હાથવગાં મર્યાદિત સ્ત્રોતોનો કઈ રીતે યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય, તે પણ એમને આ વર્કશોપમાં શીખવા મળ્યું. રંગમંચની આ આખીય પ્રવૃત્તિ અને તાલીમનું આયોજન એ એક વિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું હતું.

આ રાષ્ટ્રીય નાટ્ય વિદ્યાલયના એક કેળવણીકાર સુવર્ણ રાવતના જણાવ્યા મુજબ આ પ્રકારના વર્કશોપ અને નાટકનું મંચન એ બાળકની અંદર રહેલી કશ્મકશને અભિવ્યક્ત

કરવાની તક પૂરી પાડે છે, તેની લાગણીઓને બહાર આવવાનો અવકાશ આપે છે, ભય કે ઈચ્છાઓને ઓળખવાનો મોકો આપે છે, જીવનમાં નવી ભૂમિકા ભજવવાનો કે નવી આભા ઊભી કરવાની મોકળાશ આપે છે. આ બધી જ બાબતો બાળકના વિકાસના કેન્દ્રમાં રહેલી બાબતો છે.

(2) નાટ્ય વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ મ.સ.યુનિવર્સિટીનો “અભિવ્યક્તિ” વેબિનારનો અહેવાલ ડો. પ્રમોદ ચવાણ દ્વારા

મ.સ.યુનિવર્સિટીના મેનેજમેન્ટ ડેવલપમેન્ટ સેન્ટર અને વેસ્ટ ઝોન કલ્ચરલ સેન્ટરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૬ દિવસના “ ડ્રેમેટિક રીડિંગ વેબ થીએટર “અભિવ્યક્તિ” ફેસ્ટિવલનું આયોજન ૧૮ થી ૨૩ જૂન દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું. ડો. પ્રમોદ ચવાણ આ વેબિનાર ફેસ્ટિવલના આર્ટિસ્ટિક ડાયરેક્ટર હતા. આ ફેસ્ટિવલમાં કેટલાંક નાટકો વાચિકમ રૂપે રજૂ થયા.

ફેસ્ટિવલનો હેતુ: નાટ્યકલા એ સમાજ માટે એક થેરાપી તરીકે પણ કામ કરી શકે અને આ કોવિડ-૧૯ ની મહામારીની પરિસ્થિતિમાં સમાજને આનંદ અને મનોરંજન મળી રહે તે હેતુથી આ આયોજન કરવામાં આવ્યું.

આ ફેસ્ટિવલમાં ગુજરાતી રંગમંચના નાટ્યકર્મીઓએ એક ગગનમંચ પર ભેગા થઈ પોતાની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ રજૂ કરી હતી. આ વેબિનારનું ઉદ્ઘાટન શ્રી પંકજ ભટ્ટ, ચેરમેન, ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમી દ્વારા કરવામાં આવ્યું. અને આ વેબિનાર દરમિયાન વિશેષ પ્રસ્તુતિ **પદ્મશ્રી સરિતાબેન જોશી** એ કરી હતી જેમાં ગુજરાતી ભાષા, તેની જુદી જુદી બોલીઓ અને મહિલા સશક્તિકરણની વાતને તેઓએ તેમની પ્રસ્તુતિમાં સમાવી લીધા હતાં, જેમાં સંતુ રંગીલી, લેડી લાલકુંવર અને સમપદીના સંવાદોની ઝલક આપી હતી.

આ વેબિનાર દરમ્યાન નીચેની પ્રસ્તુતિઓ થઈ.

૧. ૧૮ જૂન ૨૦૨૦ : શ્રી લાભશંકર ઠાકરનું “ખીચડી” ભાવનગરના શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે રજૂ કર્યું.
૨. ૧૯ જૂન ૨૦૨૦ : શ્રી સમીર ગરડનું “અ ફકીર અફેર” મુંબઈના શ્રી પ્રીતેશ સોઢાએ રજૂ કર્યું.
૩. ૨૦ જૂન ૨૦૨૦ : શ્રી પદ્મશ્રી યજ્ઞી કરંજીયાનું “રંગીલો બહેરામ” સૂરતના શ્રી યજ્ઞી કરંજીયાએ રજૂ કર્યું.
૪. ૨૧ જૂન ૨૦૨૦ : શ્રી વિહંગ મહેતાનું “સમયના ભીના વન” જામનગરના શ્રી વિરલ રાચે રજૂ કર્યું.
૫. ૨૨ જૂન ૨૦૨૦ : મહાકવિ ભાસનું “દૂતવાક્યમ” અમદાવાદના શ્રી ભાર્ગવ ઠક્કરે રજૂ કર્યું.
૬. ૨૩ જૂન ૨૦૨૦ : શ્રી ધર્મવીર ભારતી અને શ્રી મધુ રાયનું “અશ્વત્થામા” વડોદરાના ડો.શ્રી પ્રમોદ ચવાણે રજૂ કર્યું.

(2) નાટ્ય વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ, મ.સ.યુનિવર્સિટીનો “સંવાદ” યુથ થીએટર ઈન્ટીગ્રેશન વેબિનારનો અહેવાલ ડો. પ્રમોદ ચવાણ દ્વારા:

નાટ્ય વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ, મ.સ. યુનિવર્સિટી દ્વારા ૯ થી ૧૫ ઓગસ્ટ દરમ્યાન “સંવાદ” યુથ થીએટર ઈન્ટીગ્રેશન “શ્રેષ્ઠ ગુજરાત સંસ્કૃતિ સમન્વય” કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવેલ હતું. જેના આર્ટીસ્ટિક ડાયરેક્ટર ડો. પ્રમોદ ચવાણ હતાં. જેમણે આ કાર્યક્રમની સંપૂર્ણ સંકલ્પના, રૂપરેખા અને કલાત્મક પાસા દ્વારા આ કાર્યક્રમને ઓપ આપ્યો હતો.

સંવાદ કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ: ગુજરાતના યુવા રંગકર્મીઓ વચ્ચે સંવાદ થાય, તેઓ એકબીજાના કામને જાણે. કળા અને સમાજ અંગેના એકબીજાના વિચારોને સમજે, એમની વચ્ચે વિચારોનું આદાન-પ્રદાન થાય અને આવનારા વર્ષોમાં તેઓ સાથે મળીને કામ કરી શકે, જેથી ગુજરાતી રંગમંચ વધુ સમૃદ્ધ થાય તેમજ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પોતાની એક આગવી ઓળખ ઊભી કરી શકે. આ કાર્યક્રમમાં મુંબઈ અને ગુજરાતના ૧૧ શહેરોમાંથી ૧૭ યુવા રંગકર્મીઓ તેમજ રંગમંચના ૬ નિષ્ણાતોને આમંત્રિત કરવામાં આવેલ હતાં.

ઓપનિંગ સેરિમની શ્રી સુમન કુમાર, ડેપ્યુટી સેક્રેટરી ડ્રામા, સેન્ટ્રલ સંગીત અકાદમી, ન્યુ દિલ્હી, દ્વારા થઈ હતી. ક્લોસિંગ સેરીમનીમાં પદ્મશ્રી બંસી કૌલ, પદ્મશ્રી મનોજ

જોશી અને ડો. જીગર ઈનામદાર હતાં. તેઓએ ૨૧મી સદીના વૈશ્વીકરણના યુગમાં ભારતીય રંગમંચની પરિભાષા અને નાટ્યભાષા, ભારતની સામાજિક, રાજકીય તથા આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અને ભારતીય રંગમંચની ભૂમિકા વિષે વાત કરી. ભારતીય રંગભૂમિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાતી રંગભૂમિની ભૂમિકા. ૨૧મી સદીના ભારતીય રંગમંચમાં યુવા રંગકર્મીની ભૂમિકા વિષે આ વેબિનારમાં ઘણી સ્પષ્ટતા થઈ. ●

વિખ્યાત એકોક્તિઓ જેટલી તેમના નાટ્યાત્મક ગુણને કારણે તેટલી જ તેમાંના કાવ્યાત્મક ગુણને કારણે અનન્ય લેખાય છે. એકોક્તિઓનું નાદસૌંદર્ય સંમોહક ગણાયું છે. એકોક્તિ-સ્વગતોક્તિ આ બંને વચ્ચેની ભેદરેખા નાજુક છે. કેમ કે બંને સ્વગત સંભાષણ છે. પણ સ્વગતોક્તિમાં પાત્ર પ્રતિભાવો. ઉદબોધનો અને વાગ્મિતામૂલક અર્થસંકેતોને રજૂ કરે છે. એકોક્તિમાં નાટ્યાંશ અને કાવ્યાંશનું સંતુલન રચાતું હોય છે.

‘ઇલિયડ’માં આવતી એકિલીઝની એકોક્તિ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ છે. કીડની નાટ્યકૃતિ ‘સ્પેનિશ ટ્રેજેડી’ અને માર્લોની નાટ્યકૃતિઓ ‘ધ જ્યૂ ઓફ માલ્ટા’, ‘ડો. ફોસ્સ’ અને ‘ટેમ્પુરલેઇન’માં વાગ્મિતાસભર એકોક્તિઓ નાટ્યના ક્રિયાવેગને તાદૃશ કરવામાં અત્યંત સફળ રહી છે. શેક્સપિયરનાં નાટકોનું ખાસ કરીને તેમની ટ્રેજેડીઓનું એક મહત્ત્વનું અંગ જ એકોક્તિઓ - સ્વગતોક્તિઓ છે. હેમલેટની એકોક્તિઓ વિશ્વવિખ્યાત છે. વિવિધ પરિસ્થિતિના સંદર્ભે, વિકસતા હેમલેટની એકોક્તિઓ વિશ્વવિખ્યાત છે. વિવિધ પરિસ્થિતિના સંદર્ભે, વિકસતા હેમલેટના અસંખ્ય મનોભાવો એની એકોક્તિઓમાં વિવિધ રીતે ઝિલાયેલા છે.

એકોક્તિપ્રકારની નાટ્યરીતિ સંસ્કૃતમાં ‘ભાણ’ સ્વરૂપે પ્રચલિત છે. ભાસના ‘દૂતવાક્ય’માંનો એકોક્તિપ્રયોગ આનું સુંદર ઉદાહરણ છે. અર્વાચીન રંગભૂમિ પર તથા નાટ્યસાહિત્યમાં એકોક્તિની નાટ્યમતાનો સમુચિત ઉપયોગ કરાયો છે. મરાઠી પૂરતું પુ. લ. દેશપાંડે જેવા અગ્રણીનું આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે. ગુજરાતી નાટ્યપ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રે ચન્દ્રવદન મહેતાની ‘લાલિયા પરાપર’ તથા ‘લૂઈ બ્રેઇલ’ની એકોક્તિઓ અને જયંતી પટેલની ‘અસત્યના પ્રયોગો’ની એકોક્તિઓ લોકપ્રિય નીવડી હતી. (સંદર્ભ : નાટક દેશ-વિદેશમાં, સંપાદક ધીરુભાઈ ઠાકર, હસમુખ બારાડી)

‘નાટક બુડ્રેટી’ ત્રિમાસિક માટે સ્પેસ ડોનેશન

નાટક બુડ્રેટી અંક દીઠ ₹ ૫૦/-

● સ્પોન્સરશિપ-અંક દીઠ : ₹ ૨૦,૦૦૦/-	● સહયોગ રાશિ (વાર્ષિક) : ₹ ૨૦૦/-
● કવર પેઈજ છેલ્લું : ₹ ૧૦,૦૦૦/-	● સહયોગ રાશિ : ₹ ૨,૦૦૦/-
● કવર આર્ટ પેઈજ-૩ : ₹ ૫,૦૦૦/-	● પરદેશ માટે (વાર્ષિક) : \$ ૨૦*
● કવર આર્ટ પેઈજ-૨ : ₹ ૭,૦૦૦/-	● બ્રિટિશ પાઉન્ડ : £ ૨૦*
● અંદર આખું પાનું(B/W): ₹ ૪,૦૦૦/-	● યુરો : € ૨૦*
● અંદર અર્ધું પાનું (B/W) : ₹ ૨,૦૦૦/-	* પોસ્ટેજ ચાર્જ અલગ

ચેક / ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ ‘બુડ્રેટી’ના નામે મોકલશો. નેટ બેન્કિંગ માટે અમારા બેંક ઓફ ઇન્ડિયા,
નારણપુરા-વાડજ શાખાના ખાતા નંબર 201810 100013602 નો ઉપયોગ કરશો.
IFSC CODE NO. BKID 0002018 જો તમે Net Banking થી transfer કરો,
તો email જરૂર મોકલાવો, જેથી અમે transfer track કરી શકીએ.

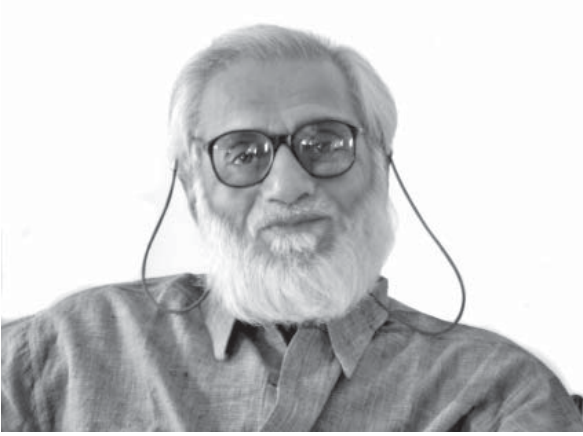
‘નાટક’ ત્રિમાસિક છેલ્લાં ૨૩ વર્ષથી નિયમિત પ્રકાશિત થતું ગુજરાતનું, ગુજરાતી ભાષામાં, નાટકને લગતું એકમાત્ર સામયિક છે. કાગળ, પ્રિન્ટિંગ અને કમ્પ્યુટર વર્કના વધતા જતાં ખર્ચને કારણે આ પ્રકારના સામયિકનો નિર્વાહખર્ચ સતત વધતો જાય છે. સામયિકના લખાણ અને કાગળની ક્વોલિટી જાળવી રાખવા માટે આપના નાણાંકીય સહકારની જરૂર છે. આપ નાટકનું લવાજમ ભરીને, આપના મિત્રોને ગ્રાહક બનાવીને, જાહેરાત આપીને કે દાન આપીને પણ સહાયનો હાથ લંબાવી શકો.

આજીવન સહયોગ રાશિ, સ્પેસ ડોનેશન અને સ્પોન્સરશિપ એ સંસ્થાને મળેલું દાન અને 80-G હેઠળ ઈન્કમટેક્સમાં ૫૦ % રિબેટને પાત્ર છે.

TMC Theatre Media Centre BUDRETI Trust

TMC Campus, Chenpur road, New Ranip, Ahmedabad - 382470.,
Gujarat (INDIA) Phone : +91-(079) 27590241, +91-(079) 27590243
theatremediacentre@yahoo.com, www.theatremediacentre.com

એકોક્તિ એક જ પાત્ર દ્વારા નાટકમાં થતું સંભાષણ છે. જ્યારે સ્વગતોક્તિમાં પાત્ર જાત સાથે વાત કરતું હોય છે. એકોક્તિનું એક સ્વરૂપ તે સ્વગતોક્તિ. એકોક્તિ અન્ય પાત્ર દ્વારા છુપાઈને કે પ્રત્યક્ષ રીતે સાંભળવામાં આવે છે. અપવાર્ય કે જનાન્તિકે (aside)માં પાત્રનું સંભાષણ અન્ય પાત્રો ન સાંભળે તેવી અપેક્ષા છે. ગુપ્ત વાત અન્યને કહેવાની એક રીત છે. એક હાથ ત્રિપાત કરી અન્ય પાત્રોની આડે રખાય છે.

વિક્ટર હ્યૂગોએ પોતાની કૃતિઓમાં એકોક્તિઓના કાવ્યાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. હ્યૂગોની કૃતિ 'હરનાની'ના એક મુખ્ય પાત્ર ચાર્લ્સ પાંચમાની સુદીર્ઘ એકોક્તિ 160 પંક્તિઓ સુધી પથરાયેલી છે. વીસમી સદીમાં નાટ્યકારોએ એકોક્તિને વિવિધ રીતે પ્રયોજીને નાટ્યછટા પ્રગટાવવાની સભળ કોશિશ કરી છે. રશિયન નાટ્યકાર નિકોલાય ચેર્નીનોવે 'ધ થિયેટર ઓફ ધ સોલ' (1915) નામના એકાંકીમાં એક જ વ્યક્તિનાં જુદાં જુદાં પાસાં દર્શાવવા એકોક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે, જેમ કે વ્યક્તિનું તર્કપરાયણ પાસું અને ઊર્મિશીલ પાસું. અરદીજી રાઈકીન, પોપોવ, કરન્દાસ વગેરેએ પણ રશિયામાં એકોક્તિની અભિવ્યક્તિનાં સ્વરૂપો વિકસાવ્યાં છે.